॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमालायां

[व्याख्यानविभागे प्रथमसम्पुटम्]

ईशावास्योपनिषद्भाष्यम्, चतुःश्लोकीभाष्यम्, स्तोत्रभाष्यम्, गद्यभाष्यं च ।

पर्यवेक्षकः परिष्कारकश्च

॥ श्रीकाञ्ची प्रतिवादिभयङ्करः अण्णंगराचार्यः ॥

प्रकाशनादि सर्वाधिकारी

विद्वान् अ. संपत्कुमाराचार्यः, M. A.

३९, सन्निधिवीथी, कञ्जीवरम् ।

[इदमेव पुस्तकप्राप्तिस्थानम्]

1940

Price 2—0—0]   ॥ एतन्मूल्यं रूप्यद्वयमात्रम् ॥   [Postage Etxra

॥ चतुश्श्लोकीस्तोत्ररत्नयोः अकारादिक्रमेण श्लोकाः ॥

श्लोकारम्भः	पुटसंख्या
अ	
अकृत्रिमत्वच्चरण-	९३
अचिन्त्यदिव्याद्भुत-	७७
अनिच्छन्नप्येवं	८६
अपराधसहस्र-	७९
अपूर्वनानारस-	७६
अभूतपूर्वं मम	६५
अमर्यादः क्षुद्रः	८९
अवबोधितवान्	८२
अविवेकघनान्ध-	७९
ई	
ईषत्त्वत्करुणा- (चतुश्श्लोकी)	२०
उ	
उदग्रपीनांस-	७२
उदीर्णसंसार-	६९
उपर्युपर्यब्ज-	५८
उल्लंघितत्रिविध-	५३
क	
कदा पुनश्शङ्ख-	७०
कश्श्रीः श्रियः	४०
कस्योदरे हर-	४७
कान्तस्ते (चतुश्श्लोकी)	१३
किं चैष	३६
च	
चकर्थ यस्या भवनं	७३
चकासतं	७१
ज	
जनित्वाऽहं वंशे	८८
त	
तत्त्वेन यश्चिदचित्	२९

श्लोकारम्भः	पुटसंख्या
तत्त्वेन यस्य	३४
तदहं त्वदृते	८०
तया सहासीनम्	७४
तव दास्यसुखैक-	८३
तवामृतस्यन्दिनि	६७
तस्मै नमो मधुजित्	२७
त्व	
त्वदङ्घ्रिमुद्दिश्य	६७
त्वदाश्रितानां जगत्	५९
त्वदीयभुक्तोज्झित-	७५
त्वां शीलरूपचरितैः	५०
द	
दासस्सखा वाहनम्	७५
दुरन्तस्यानादेः	८५
ध	
धिगशुचिमविनीतं	७८
न	
न देहं न प्राणान्	८५
न धर्मनिष्ठोऽस्मि	६१
न निन्दितं कर्म तदस्ति	६३
ननु प्रपन्नस्सकृदेव	९२
न मृषा परमार्थमेव	८०
नमोऽचिन्त्याद्भुता-	२६
नमो नमो वाङ्मन-	६०
नावेक्षसे यदि ततो	३६
निमज्जतोऽनन्त-	६४
निरासकस्यापि न	६६
निवासशय्यासन-	७५
प	
पिता त्वं माता त्वं	८७

श्लोकारम्भः	पुटसंख्या
प्रबुद्धमुग्धाम्बुज-	७२
भ	
भवन्तमेवानुचरन्	७७
भूयो नमोऽपरिमित-	२८
म	
मम नाथ यदस्ति	८१
माता पिता युवतयः	३१
य	
यदण्डमण्डान्तर-	५४
यद्वा श्रमावधि	३५
यन्मूर्ध्नि मे	३२
यस्यास्ते महिमानं (चतुश्श्लोकी)	१७
र	
रघुवर यदभूस्त्वं	९१
व	
वपुरादिषु योऽपि	८०
वशी वदान्यो	५६
विराजमानोज्ज्वल-	७१
विलासविक्रान्त-	६९
वेदापहारगुरुपातक-	४४
श	
श्रान्तानन्तमहा- (चतुश्श्लोकी)	२१
स	
सकृत्त्वदाकार-	८४
स्फुरत्किरीटाङ्गद-	७३
स्ववैश्वरूप्येण	७४
स्वाभाविकानवधिका-	३७
ह	
हताखिलक्लेश-	७६

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीमत्प्रणतार्तिहरवरदपरब्रह्मणे नमः।

श्रीमते हयग्रीवाय नमः। श्रीमते रामानुजाय नमः

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः।

॥ श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमाला ॥

श्रीभगवद्रामानुजमुनिभिरनुगृहीतं

॥ गद्यत्रयम् ॥

॥ शरणागतिगद्यम् ॥

भगवन्नारायणाभिमतानुरूपस्वरूपरूपगुणविभवैश्वर्यशीलाद्यनवधिकातिशयासंख्येयकल्याण-गुणगणां पद्मवनालयां भगवतीं श्रियं देवीं नित्यानपायिनीं निरवद्यां देवदेवदिव्यमहिषीम् अखिलजगन्मातरम् अस्मन्मातरम् अशरण्यशरण्याम् अनन्यशरणः शरणमहं प्रपद्ये ॥ १ ॥

कवितार्किकसिंहसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्वेदान्तदेशिकविरचितं

॥ गद्यत्रयभाष्यम् ॥

श्रीमान् वेङ्कटनाथार्यः कवितार्किककेसरी। वेदान्ताचार्यवर्यो मे सन्निधत्तां सदा हृदि ॥

॥ रहस्यरक्षायां पृथुगद्याधिकारः ॥

प्रख्यातश्रुतविभवान्गुरूनशेषान्प्रश्रित्य प्रणयति वेङ्कटेशसूरिः।
लक्ष्मीशप्रपदनवैभवप्रतिष्ठां रागान्ध्यप्रशमकरीं रहस्यरक्षाम् ॥ १ ॥

लक्ष्मीपतेर्यतिपतेश्च दयैकधाम्नोर्योऽसौ पुरा समजनिष्ट जगद्धितार्थम्।
प्राच्यं प्रकाशयतु वः परमं रहस्यं संवाद एष शरणागतिमन्त्रसारः ॥ २ ॥

अत्र भगवान्भाष्यकारः सदाचार्यसंप्रदायागतद्वयवचनेन स्वयमनुष्ठितं न्यासाख्यविद्याविशेषं स्वानुबन्धिसंजिजीवयिषया यथावत्प्रकाशयन्, *सीतामुवाचातियशा राघवं च महाव्रतम्, *सीतासमक्षं काकुत्स्थमिदं वचनमब्रवीदित्यादिप्रकारेण श्रीप्रपत्तितदनुग्रहपूर्वकं स्वस्य भगवता संजातं स्वयंप्रयोजनसंवादविशेषं निबध्नाति। प्रतिवचनांशस्तु शरणागतिवशीकृतशरण्याभिप्रायविशेषोन्नयनेन निबध्यत इत्येके। इह *संपत्स्यते इत्यन्तं श्रीमच्छब्दाभिप्रेतप्रदर्शनम्। *अखिले-

त्यादिकम् *अशरण्यशरण्य इत्यन्तं नारायणशब्दार्थविवरणम् । तन्मध्ये श्रीमन्नारायण इति द्विःपठनमुपायोपेयवाक्ययोः सिद्धरूपप्रधानांशव्यञ्जनम् । * अनन्यशरणोऽहमित्युत्तमपुरुषाभिप्रेताधिकारिविशेषोक्तिः । * त्वत्पादारविन्दयुगलम् इत्यादिकमप्यर्थतः स्वरूपतश्च मान्त्रवर्णिकपदत्रयज्ञापकम् । एवं प्रधानतमेन सिद्धोपायेन सिद्धप्राप्येन च सह महावाक्यार्थपर्यवसानभूमितया शाब्दप्राधान्यवान्साध्योपायांशो दर्शितः । साध्यप्राप्यमपि * पारमार्थिक इत्यादिना संक्षिप्तमिति ज्ञापयितुं मध्ये * द्वयम् इति व्याख्येयसमाख्यानिर्देशः । * पितरमित्यादिभिर्जितंताविशेषभगवद्गीतादिपठितैरुक्तसंवादकैरुपबृंहणग्रन्थैः, प्रस्तुतोपायविशेषपरिग्रहं शरण्यस्वभावानुसंधानपूर्वकं प्राप्यविरोधिनिवृत्तिप्रार्थनांशं च प्रपञ्चयिष्यमाणद्वयार्थतया संग्रहेण संकलय्याह । * मनोवाक्कायैः इत्यादिभिरर्थक्रमेण नमःशब्दार्थविवरणपूर्वकं चतुर्थ्यभिप्रेतपरमपुरुषार्थप्रार्थना प्रकाश्यते । प्रतिवचनवाक्यैस्तु, प्रकृताधिकारिनिर्भरत्वाय स्वीकृतभरस्य शरण्यस्य स्वाभाविकदयार्द्रमुत्तरखण्डोक्तपरमफलाङ्कुरकल्पमभिप्रायं व्यवृणुत । अतः कृत्स्नमिदं गद्यं द्वयविचरणमिति साधीयान्संप्रदायः । इह च भगवत्प्रपदने समुद्यतस्य सम्यग्ज्ञानसंपादनपुरुषकारपुरस्कारादिकं पूर्वकृत्यम् । साङ्गस्वरक्षाभरसमर्पणं तत्कालकृत्यम् । स्वनिष्ठानुसन्धानपूर्वकं स्वाधिकारोचितकैंकर्यादिकमुत्तरकृत्यम् । शरण्यस्य तु पूर्वकृत्यं पुरुषकारप्ररोचनादिकम् । तत्कालकृत्यं समर्पितसर्वभरस्वीकरणम् । उत्तरकृत्यं तु स्वयंप्रयोजनभक्त्यादिप्रदानान्तिमदशाप्रबोधनप्रभृति परिपूर्णकैंकर्यरूपमुक्तिप्रदानपर्यन्तम् । एतदखिलमिह शब्दतोऽर्थतश्च यथास्थानमनुसंधेयम् । किंच—

संबोधनैः परं तत्त्वं न्यासोक्त्या परमं हितम् । प्रार्थनाभिश्च परमः पुमर्थ इह दर्शितः ॥

नन्वेवं सकलफलप्रदो भगवानेव तत्प्रपत्तिसिद्ध्यर्थमप्याश्रीयताम्; किमिह लक्ष्मीप्रपदनेन? मैवम्; यदि भगवत्प्रपदनमिदानीं शक्यमिति निश्चिनुयात्, तदा मोक्षार्थमेव तदुपाददीत; न पुनस्तदर्थं तत्प्रयुञ्जीत; अनिश्चिते तु शक्यत्वे नतराम् । ननु विदितश्चेत्प्रपत्तिशास्त्रार्थः, स च सुकरः; तदा स्वयमेव मोक्षार्थमनुष्ठीयताम्? मैवम्; दुष्करकर्माद्यङ्गविरहात्, सौकर्येऽपि महाविश्वासाद्यङ्गकप्रपत्तिस्वरूपे * श्रूयते किल गोविन्दे * सत्यं शतेन विघ्नानामिति न्यायेन संभवत्प्रतिबन्धे मात्रया दौष्कर्यात् । उक्तं च—*उपायः सुकरः सोऽयं दुष्करश्च मतो ममेति । अतः *स्थिते मनसि इत्यादिप्रक्रियया विषयतः स्वरूपतश्च विशिष्टाकारप्रपत्त्यनुष्ठाने प्राप्याभिलाषप्रापकाध्यवसायप्रापकान्तरानन्वयानुवृत्त्यनुगुणमनस्समाधानाद्यर्थमिह तत्प्रार्थनं युक्तम् । एवमपि सुकृतविशेषैरेव लक्ष्मीप्रपत्तिवत् भगवत्प्रपत्तिरप्यस्तु; मैवम्; तदर्थं एव ह्ययं सुकृतविशेषः । न चात्रापि पूर्ववदशक्यत्वचोदना, स्वतन्त्रबुद्ध्यैव पूर्वं तावन्मात्रशक्तिप्रदानात् । तदभिप्रायेण ह्युक्तं भगवता **शौनकेन**—* वाचः परं प्रार्थयिता प्रपद्येन्नियतः श्रियमिति । **श्रीसात्त्वते** च—* यामालम्ब्य सुखेनेमं दुस्तरं हि गुणोदधिम् । निस्तरन्त्यचिरेणैव व्यक्तध्यानपरायणाः इति । सा चैवं स्वयमाह—* प्रायश्चित्तप्रसङ्गे तु सर्वपापसमुद्भवे । मामेकां देवदेवस्य महिषीं शरणं श्रयेत् इति । न चैवं तदर्थं प्रपत्त्यन्तरापेक्षयाऽनवस्थाप्रसङ्गः, स्वतन्त्रसंकल्पेन व्यवस्थितत्वात्सामग्रीविशेषाणाम् । सामग्रीप्रवाहानवस्था तु सर्वस्मिन्नपि कार्ये सर्वैः सिद्धान्तिभिः स्वीकर्तव्यता स्वीकृता चेति नासौ दोषः ॥

(**भगवदित्यादि** ॥) अतोऽपवर्गार्थभगवत्प्रपत्तिसिद्धये *यज्ञविद्या महाविद्या गुह्यविद्या च शोभने । आत्मविद्या च देवि त्वं विमुक्तिफलदायिनी ॥ * विद्यासहायवन्तं मामादित्यस्थं सनातनमित्यादिभिः सर्वविद्याप्रवर्तकतया तत्तद्विद्यात्वेन निर्दिष्टां सम्यग्ज्ञानव्यवसायोपायादिप्रदाने विशेषाधिकारवतीमनुग्रहैकस्वभावां श्रियमादौ प्रपद्यते—**भगवन्निति** ॥ अत्र

* अशरण्यशरण्याम् इति वक्ष्यमाणस्योपयुक्ता विशेषा नवभिः पदैः ख्याप्यन्ते । ननु * विष्णुपत्नी विष्णुवल्लभेत्यादिषु भास्करेण प्रभेव पत्याऽसौ निरूप्यताम् । यथोक्तं ताभ्यामेव—*अनन्या हि मया सीता, *अनन्या राघवेणाऽहम् इति । इह तु तया तन्निरूपणे व्याख्येयस्थे किमिति भगवताऽसौ निरूप्यते? प्रस्तुतोपयोगार्थमिति ब्रूमः । भगवदभिमतानुरूपत्वे हि, तस्यास्तेनेच्छाविघाताभावात् तद्विरुद्धेच्छाविरहाच्च ततोऽस्मदिष्टं सिध्येत् । 'प्रभया प्रभावत इव व्याख्येयगतं तया तस्य निरूपणमपि श्रीवल्लभादिव्यपदेशेन दर्शयिष्यति । इदं च परस्परनिरूप्यत्वमन्यत्राप्युक्तम्—* तदेतत्सूक्ष्ममिथुनं परस्परविचिह्नितम् । आदावन्योन्यमिश्रत्वादन्योन्यप्रतिपादकमिति । आदावन्योन्यमिश्रत्वात्—* शान्तानन्तेति प्रकारेण नित्यमन्योन्यसंबद्धत्वादित्यर्थः । न च परस्परनिरूप्यत्वेऽन्योन्याश्रयदोषः, प्रभाप्रभावतोरिव प्रमाणतः प्रकारान्तरेणापि तयोर्निरूपणात् । अत्र द्विषट्काष्टाक्षरगताभ्यां भगवन्नारायणशब्दाभ्यां *शुद्धे महाविभूत्याख्ये, *नरसंबन्धिनो नाराः इत्यादिभिर्निरुक्ताभ्यामुभयलिङ्गत्वमुभयविभूतिमत्त्वं च ख्याप्यते । भगवच्छब्दस्य * उत्पत्तिं प्रलयं चैवेत्यादिप्रदर्शितक्रमेण * अन्यत्र ह्युपचारतः इत्यौपचारिकप्रयोगप्राचुर्यमस्ति । नारायणशब्दस्य तु तन्नास्ति । कारणवाक्येषु चानन्यथासिद्धनिःसंदेहविशेषनिर्धारणोपयुक्तश्चायम्, * एको ह वै नारायण आसीत् न ब्रह्मा नेशानः इत्यादिश्रुतेः । * सहस्रशीर्षमित्यनुवाके च तेनैव सर्वपरविद्यावेद्यनिर्धारणम् । अतस्तेनात्र विशेष्यस्य निर्देशः । ततश्च तद्विशेषणतया भगवच्छब्दोऽनादृतरूढिरुभयलिङ्गत्वव्यक्त्यर्थमेव ॥

(**अभिमतेत्यादि** ॥) उक्तप्रकारं भगवतः स्वरूपं निरतिशयानन्दतया मुक्तानां नित्यानामिव च स्वस्याप्यभिमतम्; ततोऽपि स्ववल्लभायास्स्वरूपादिकमित्यभिप्रायेण **अभिमते**त्युक्तम् । श्रूयते हि—*श्रियं लोके देवजुष्टामुदारामिति । निरवधिकक्रीडादिमता' निरुपाधिकदेवेन भगवता प्रीतिविषयीकृतामित्यर्थः । सापेक्षनिरपेक्षयोर्निरपेक्षसंप्रतिपत्तेः, बाधकस्य चाभावात्, औचित्यातिशयात्, तथैव वेदवि[द्या]ख्यातत्वाच्च देवशब्दोऽत्र वासुदेवपरः । देवैर्जुष्टामिति तु मन्दम् । स्मर्यते च—* प्राणेभ्योऽपि गरीयसीमिति, * अस्या देव्या मनस्तस्मिंस्तस्य चास्यां प्रतिष्ठितम् । तेनेयं स च धर्मात्मा मुहूर्तमपि जीवतीति च । अभिमतत्वेऽप्यननुरूपत्वम्, अनुरूपत्वेऽप्यनभिमतत्वं च लोके दृष्टमिति तद्व्यवच्छेदार्थमुभयोक्तिः; यथा * चकर्थ यस्या भवनमित्यादि श्लोकयोः । लोके केनचिदाकारेणाभिमतानुरूपत्वम्, आकारान्तरेण तदभावश्च क्वचिद्दृश्यते; तद्व्युदासाय **स्वरूपरूपा**दिसर्वोक्तिः ॥

तत्र स्वरूपस्य गुणत्वायोगात्, स्वरूपं रूपं गुणः विभवः ऐश्वर्यशीलाद्यनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणश्चेति द्वन्द्वः । अनुरूपत्वमिह संबन्धे सति प्रकृष्टं सादृश्यम्; यथा—* परस्परस्य सदृशौ प्रमाणेङ्गितचेष्टितैरिति । रत्नकाञ्चनमुक्ताप्रवालादेरिव स्वसंबन्धेन शोभातिशयहेतुत्वरूपमौचित्यं वा; यथा—* अतीव रामः शुशुभेऽतिकामया विभुः श्रिया विष्णुरिवामरेश्वरः इति, * तुल्यशीलवयोवृत्तां तुल्याभिजनलक्षणाम् । राघवोऽर्हति वैदेहीं तं चेयमसितेक्षणेति च । अत्र वयोलक्षणयोस्तुल्यशब्द औचित्यपरः, दम्पत्योर्न्यूनाधिकवयस्कत्वात्, स्त्रीपुंसलक्षणानां च भिन्नप्रकारत्वात्, तत्सहोक्त्या शीलादिष्वपि औचित्यपर एव, तुल्यशब्दोक्तार्थस्य * अर्हतीति समुदायनिर्देशाच्च । यद्वा, अर्हत्वस्य साधकतया तुल्यशब्देन सदृशत्वमुच्यते । वयसः सदृशत्वम् * घनकनकद्युती युवदशामपि मुग्धदशामित्युक्तमासन्नतरत्वम् । लक्षणस्य सदृशत्वं पतिलक्षणवत्सर्वोत्कर्षव्यञ्जकत्वम्; येन स पुरुषोत्तमः, सा च * सर्वलक्षणसंपन्ना नारीणामुत्तमेत्युच्यते । * सदा तवैवोचितया तव श्रिया, * आहुः स्वैरनुरूपरूपविभवैरित्यादिकमत्रानुसंधेयम् ॥

भगवत्स्वरूपादेरेतत्स्वरूपादीनां यथाक्रममानुरूप्यमूह्यम् । तत्र स्वरूपं स्वासाधारणधर्मनिरूप्यं धर्मि ; तस्यानुरूप्यं * नानयोर्विद्यते परमित्यादिषु ग्राह्यम् । रूपं * हिरण्यवर्णामित्याद्याम्नातम् ; तस्यानुरूपत्वं हि अतिरमणीयत्वनित्यत्वाप्राकृतत्वादिविशिष्टमद्भुततमत्वम् । *नित्यैव इत्युपक्रम्य *विष्णोर्देहानुरूपां वै करोत्येषाऽऽत्मनस्तनुमिति च निगमितम् । अत्र रूपादनन्तरो गुणशब्दः सौन्दर्यादिदिव्यविग्रहगुणपरः, * गुणाद्रूपगुणाच्चापि प्रीतिर्भूयो व्यवर्धत इतिवत् । विग्रहगुणानां स्वरूपगुणानां च पृथङ्निर्देशः प्रीत्यतिशयद्योतनार्थः । विभवः * फणिपतिः शय्यासनं वाहनमित्यादिभिरुक्तं विभूतिद्वयम् ; यथोक्तम्—* अस्या मम च शेषं हि विभूतिरुभयात्मिका इति । उक्तं च **श्रीराममिश्रैः**—* उभयाधिष्ठानं चैकं शेषित्वम् इति । एवं द्वयोर्विभवस्यैकत्वेऽपि तदानुरूप्यवचनम् अन्यूनानतिरिक्तविभूतिमत्त्वपरम् । यद्वा, * अर्थो विष्णुरियं वाणी इत्यादिभिर्लौकिकदम्पतिन्यायेन विभज्य निर्दिष्टो विभूत्यंशः । स्वासाधारणविभूषादिकं च विभवः । * निधिः पद्मो निधिः शङ्खश्चतुर्दन्ती गजस्तथा । कल्याणसर्पः पञ्चास्यः [चिक्रीतो] शिक्षितो गृहरक्षकः इत्यादि च पुराणप्रसिद्धमानुरूप्यमिह यथार्हं ग्राह्यम् । ऐश्वर्ये शीले च अन्वितेनादिशब्देन परत्वसौलभ्यौपयिकगुणवर्गद्वयसंग्रहः ; *सर्वैश्वर्यगुणोपेता नित्यं तद्धर्मधर्मिणी इत्यादिभिरेतत्सिद्धिः । अत्र परस्परेच्छाविघाताभावादैश्वर्यमनुरूपम् । शीलं च गुहादिषु रामस्येव, त्रिजटादिषु तस्याः प्रसिद्धम् । एवं पतिपारार्थ्ययुक्ततदितरसर्वशेषित्वान्वितानामन्येषामपि गुणानामानुरूप्यं सुगमम् ॥

(अनवधिकेत्यादि ॥) * ब्रह्मेशादिसुरव्रजः सदयितस्त्वद्दासदासीगणः इत्युक्तेभ्यः सातिशयसंख्यातगुणेभ्यो व्यावृत्त्यर्थमाह—**अनवधिकातिशयासंख्येयेति** ॥ अनवधिकत्वमिह स्वापेक्षयोत्कर्षावधिराहित्यम् । ननु भगवत एवैश्वर्यमनवधिकातिशयम्, * तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्, * सर्वेश्वरेश्वरः कृष्णः, * न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते, * न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः इत्यादिभिस्तथोक्तेः । * पुंप्रधानेश्वरेश्वरी इति नाम तु स्त्रीप्रत्ययानुपपत्तेः श्रुत्यादिविरोधाच्चान्यथा नेयम्—पुंप्रधानयोः गोबलीवर्दन्यायेन विशेषत उक्तानां ब्रह्मादीश्वराणां च भगवान् ईश्वरः, तत्पत्नीयम्—इति । * पुंयोगादाख्यायामिति स्त्रीप्रत्ययोपपत्तिः । पुंप्रधाने स्वशक्त्यैव नियच्छति, ईश्वरं च वाल्लभ्येनेति निर्वाहो विरूपः क्लिष्टश्च । * ईश्वरीं᳘ सर्वभूतानाम् इत्येतदप्येतेन गतार्थमिति । अत्रोच्यते ; यद्यपि नाम्नि तथा निर्वाहः ; तथाऽपि श्रुतौ न तथा स्यात्, * सर्वभूतानामिति षष्ठ्यन्वयवैघट्यप्रसङ्गात् । स्त्रीप्रत्ययस्तु बाहुलकेन नेयः । * अस्येशाना जगतो विष्णुपत्नी इति च मन्त्रान्तरेणोक्तम् ; तदपि हि तद्विभूतिभूतभूमिविषयत्वात् तत्पर्यवसाय्येव । **श्रीवैकुण्ठगद्ये** च शेषादीनामपि तदाज्ञानुविधायित्वमुक्तम्—* शेषशेषाशनादिसर्वं परिजनं भगवतस्तत्तदवस्थोचितपरिचर्यायामाज्ञापयन्त्या इति । आहुश्च **भगवद्यामुनाचार्याः**—* यस्यास्ते महिमानमात्मन इव त्वद्वल्लभोऽपि प्रभुर्नालं मातुमियत्तया निरवधिं नित्यानुकूलं स्वतः इति । **वेदार्थसंग्रहे** चोक्तम्—* स्वाभिमतस्वानुरूपस्वरूपरूपगुणविभवैश्वर्यशीलाद्यनवधिकमहिममहिषी इति । उक्तं च **श्रीवत्साङ्कमिश्रैः**—* देवि त्वन्महिमावधिर्न हरिणा नापि त्वया ज्ञायते इति । तदात्मजैश्च—* प्रशाकनबलेत्यारभ्य * तव भगवतश्चैते साधारणा गुणराशयः इति । न चैतावता भगवतो निःसमाभ्यधिकत्वविरोधः ; प्रत्युत तत्प्रतिष्ठापनमेव, * ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्याविति श्रुतेः । न ह्येवंविधपत्नीविशिष्टत्वं कस्यचित्तदन्यस्यास्ति, येन तत्साम्यादिशङ्का स्यात् । उपबृंहितं च—* अप्रमेयं हि तत्तेजो यस्य सा जनकात्मजा इति । एवमस्याः शीलादीनामनवधिकातिशयत्वेऽप्यविरोधः ।

यथा प्रभागुणोत्कर्षे भास्करो निःसमाधिकः । श्रीमानपि तथैव स्यात्पतिः पत्नीगुणोन्नतौ ॥
ज्ञानभोगसमानत्वे नित्यमुक्तेश्वरेषु च । यथा वैषम्यनियतिस्तथैवात्रेत्यनाविलम् ॥

शास्त्रेषु बहुधा भगवद्गुणत्वादिरूपेण निर्दिष्टायास्तस्याः कैश्चिन्निर्गुणत्वादिकं शङ्कयते इति तद्व्युदासाय **कल्याणगुणोक्तिः** । गुणत्वादिनिर्देशास्तु अस्या द्रव्यत्वाद्यविरोधेन अन्यपरा इति तत्र तत्र द्रष्टव्यम् । * ततोऽवलोकिता देवाः, * त्वयाऽवलोकितः सद्यः, * स श्लाघ्यः स गुणी इत्यादिभिरेतदवलोकनात्क्षुद्राणामपि गुणसिद्धौ सर्वकल्याणगुणशालित्वमस्याः कैमुत्यसिद्धम् । कल्याणत्वं मोक्षपर्यवसायितत्त्वज्ञानादिमङ्गलावहत्वं स्वयं नित्यानुकूलत्वं च । * न ते वर्णयितुं शक्ता गुणान् जिह्वाऽपि वेधसः इत्याद्यभिप्रेतसर्वापरिच्छेद्यगुणानन्त्यातिशयसूचनाय गणशब्दः ; ऐश्वर्यादेरनेकावान्तरगुणसमुदायात्मकत्वाद्वा, * प्रकृष्टं विज्ञानमित्यादिन्यायात् ॥

(पद्मवनेत्यादि ॥) अथ विभूतितोऽपि मङ्गलनिर्वाहकत्वं प्रदर्शयति—**पद्मवनालयामिति** ॥ एतेन *पद्मे स्थितां पद्मवर्णाम्, * गन्धद्वारामित्याद्याम्नातसौवर्ण्यसौगन्ध्यातिशयोऽपि सूचितः । तच्छरणवरणमन्त्रे चोक्तम्—* तां पद्मनेमीं शरणमहं प्रपद्ये इति । नाभिस्थानीयकर्णिकावस्थानात्, पद्ममस्या नेमिवद्भवति । पद्ममेव नेमिः नयनसाधनं यस्याः सा पद्मनेमीति केचित् । * मातरं पद्ममालिनीम्, *आर्द्रां पुष्करिणीं पुष्टिं पिङ्गलां पद्ममालिनीम्, *श्रीनिलयमालाधारिणी, * प्रियाणि तस्याः पुष्पाणि कमलानि विदुर्बुधाः, * विकासिकमलस्थिता इत्यादिष्वप्यस्या विशेषतः पद्माङ्गीकारश्रुतेः, **श्रीविष्णुस्मृत्यादिषु** विस्तरेणोक्तानां मङ्गल्यविभूतिभेदानामियं विशेषतो देवतेति ज्ञापयितुमिह सुप्रसिद्धमुख्यमङ्गलभूतपद्मवनोदाहरणम् । *यत्र पद्मवनानि चेति भगवतो विशेषसंनिधिस्थाने पद्मवने तद्विग्रह इवासौ विशेषेण संनिधत्ते । एतेन * साऽहं वै पङ्कजे जाता सूर्यरश्मिप्रबोधिते । भूत्यर्थं सर्वभूतानां पद्मा श्रीः पद्ममालिनी इति श्रीवासवसंवादोक्तं सर्वभूतोज्जीवनार्थावतारसौलभ्यमपि प्रदर्शितं भवति । एवं मङ्गलगुणविभूतियोगेन निर्दोषत्वमपि संकलय्याह—**भगवतीमिति** ॥ * ज्ञानशक्तिबलेत्यारभ्य * विना हेयैर्गुणादिभिरिति हि स्मर्यते । अथ उक्तवक्ष्यमाणसर्वातिशयस्थापिकया सुप्रसिद्धस्वासाधारणसमाख्यया सर्वसमाश्रयणीयत्वादिकमाह—**श्रियमिति** ॥ एवं हि श्रीशब्दो निरुच्यते—* शृणाति निखिलान्दोषान् श्रीणाति च गुणैर्जगत् । श्रीयते चाखिलैर्नित्यं श्रयते च परं पदम् ॥ इति, * श्रयन्तीं श्रीयमाणां च शृणन्तीं शृण्वतीमपि । इति च । अस्य च नाम्नः सर्वप्रकारोत्कर्षज्ञापकत्वमाहुः—* श्रीरित्येव च नाम ते भगवति ब्रूमः कथं त्वां वयम् इति, * श्रीरसि यतः इति च । भगवन्नारायणपदोक्तस्यानुरूप्यं च * भगवतीम्, * श्रियम् इति पदाभ्यां दर्शितम् । श्रीपदनिरुक्तिभिः संश्रितदोषनिराकरणम्, प्राप्यरुचिप्रापकाध्यवसायादिप्रदानम्, उपायस्वरूपनिर्वर्तकत्वम्, * पितेव त्वत्प्रेयान् इत्युक्तं पतिप्रसादजनकत्वं च सिद्धम् । एवमाश्रितार्थव्यापारास्तदनुगुणावतारादयश्च न कर्मकृता इत्याह—**देवीमिति** ॥ भर्तुर्लीलायामैकरस्यात्तदनुगुणव्यापारोपपत्तिरिति भावः । * भगवतीमित्यादिपदत्रयेण द्विषट्कार्णस्थभगवद्वासुदेवपदार्थानुरूप्यं च ज्ञाप्यते । श्रियं देवीमिति समभिव्याहारेण, * श्रियं देवीमुपह्वये श्रीर्मा देवी जुषताम्, * श्रीर्देवी पयसस्तस्मादुत्थिता धृतपङ्कजेत्यादिश्रुतिस्मृतयः सूच्यन्ते । * श्रियः श्रीश्च भवेदग्र्येत्युक्तं पतिसंबन्धेन द्योतमानत्वादिकमपि देवीमित्यनेन गम्यते ॥

(नित्यानपायिनीम् ॥) एवम् * क्रीडार्थमवतीर्णस्य तस्येत्याद्युक्तलोकानुकम्पाहेतुकावताराया अपि तस्याः * पश्यतां सर्वदेवानां ययौ वक्षःस्थलं हरेः, * मया विना शुष्यति शोकदीनमित्यादिभिरागन्तुकसंश्लेषविश्लेषादिव्यप-

देशात्कथमपराधभीतानां तत्तदवस्थासु तत्पुरस्कारेण भगवदाश्रयणं स्यादित्यत्राह–**नित्यानपायिनीमिति** । * श्रीवत्सवक्षा नित्यश्रीः, * नित्यैवैषा जगन्माता विष्णोः श्रीरनपायिनी, * अन्येषु चावतारेषु विष्णोरेषाऽनपायिनी, * भगवद्वासुदेवस्य नित्यैवैषाऽनपायिनी, * महाविभूतेः संपूर्णषाड्गुण्यवपुषः प्रभोः । मम सर्वात्मभूतस्य नित्यैवैषाऽनपायिनी ॥ इत्यादिभिरनयोर्न कदाचिदपि विश्लेषः । अवतारेष्वपि कदाचिद्विश्लेषशोकादेरभिनयमात्रमेव; इदं च **श्रीमद्रामायणान्ते** सूचितम्–* रामस्य सव्यपार्श्वे तु पद्मा श्रीः समवस्थिता । दक्षिणे ह्रीर्विशालाक्षी व्यवसायस्तथाऽग्रतः इति । एवं देवीमित्यन्तेन व्याख्येयस्थश्रीशब्दार्थो दर्शितः । तन्मुखेन नित्यं भगवतः सुखप्रसादनीयत्वं व्यञ्जयितुं नित्यानपायिनीमित्यन्तेन तत्रत्यमतुबर्थश्चोक्तो भवति ॥

(निरवद्याम् ।।) ननु भगवतीमित्यादिभिः स्वतो निर्दोषत्वादौ नित्यसंबन्धे च सिद्धेऽपि, स्त्रीत्वोपाधिवशात् कदाचित्पतिपारार्थ्यवैमुख्यं, पतिप्रतिकूलाभिप्रायत्वम्, अविमृश्यकारित्वम्, नृशंसत्वम्, निग्रहरुचित्वं च, * शतह्रदानां लोलत्वं मत्स्यानां प्रतिकूलताम् । गरुडानिलयोः शैघ्र्यमनुगच्छन्ति योषितः ॥ * विद्यते स्त्रीषु चापल्यं किं न कुर्वन्ति योषितः । इत्यादिभिः प्रसिद्धं यदि स्यात्; तदा कथं नित्यमशरण्यशरण्यत्वं स्यादित्यत्राह–**निरवद्यामिति** ॥ सामान्यतः स्त्रीत्वनिबन्धनदोषवचनं क्षेत्रज्ञेष्वेव कर्मोपाधिविशेषनियतं प्रायिकं चेति नास्यास्तत्प्रसङ्गः । उक्तं च तथैव– * अनवद्याऽनवद्याङ्गी नित्यं तद्धर्मधर्मिणी इति । **श्रीमद्रामायणे** च–* इयं तु भवतो भार्या दोषैरेतैर्विवर्जिता इति । किं च, *आनृशस्यं परो धर्मस्त्वत्त एव मया श्रुतः इति स्मारयन्त्या नृशंसत्वप्रसङ्ग एव नास्ति । निग्रहरुचिश्च समर्थाया एवास्या अत्यन्तापकारिष्वपि न संभवतीति स्ववाक्यसिद्धम्, * असंदेशात्तु रामस्य तपसश्चानुपालनात् । न त्वां कुर्मि दशग्रीव भस्म भस्मार्ह तेजसेति । एतद्विभूतिभूतदेवतादिषु कर्मवशादीदृशदोषसंभवेऽपि नास्यास्तन्मूलभूतः संकल्पः । * त्वया देवि परित्यक्तं सकलं भुवनत्रयम् । विनष्टप्रायमभवत् त्वयेदानीं समेधितम् ॥ * संत्यक्ता ये त्वयाऽमले इत्यादिषूक्तसंत्यागोऽप्युपेक्षामात्रम्, तच्च प्रीतिकोपविरहेणावस्थानम् ॥

(देवदेवेत्यादि ।।) नन्वेवं भगवदभिमतत्वादिकं शरण्यत्वौपयिकं सर्वं तत्पत्न्यन्तरेऽपि स्यात्, *विष्टम्भो दिवो धरुणः पृथिव्याः इत्यादिभिस्तन्माहात्म्यप्रसिद्धेः; तारतम्यं तु दुरूहम्; अतः कथम् * अशरण्यशरण्यामनन्यशरणः इत्युच्यते? तत्राह–**देवदेवदिव्यमहिषीमिति** ॥ यथा मनुष्यादिभ्योऽधिकानां ब्रह्मादिदेवतानां मनुष्यस्थानीयानां सर्वप्रकारसमधिकतया भगवान् देवः, तथा ब्रह्मादिदेवपत्नीभ्यः समधिकानां भगवत्पत्नीनामप्यसौ प्रधानतमेत्यभिप्रायेणात्र दिव्यशब्दः । इयं ह्युभयाधिष्ठानैकशेषित्वसाम्राज्येन सर्वमङ्गलप्रदायित्वादिभिश्च प्रकृष्यत इति भगवच्छास्त्रे उक्तम् । तथा **ब्राह्मे** पुराणेऽपि–* अनन्तनामधेया च शक्तिचक्रस्य नायिकेति । पत्न्यादिषु शक्तिशब्दस्तद्विहारादिकार्योपयुक्तविशेषणत्वाभिप्रायः । तदिदं प्राधान्यम्, * कृताभिषेका महिषी इति विशेषणात् महिषीशब्देनैव वा विवक्षितम्; तदा दिव्यशब्दः तद्विग्रहस्य भगवद्विग्रहस्येवाप्राकृतत्वादिकं व्यनक्ति ॥

(अखिलेत्यादि ।।) एवं चिकीर्षितभङ्गपरिहाराय प्रत्याख्यानानर्हत्वाय च पतिवाल्लभ्यातिशय उक्तः । अथ तथाविधोत्कर्षस्वनिकर्षस्वापराधदर्शनजनितसाध्वसपरिहाराय प्रजावात्सल्यातिशयमाह–**अखिलजगन्मातरमिति** ॥ जगच्छब्द इह चेतनपरः । * नमामि सर्वलोकानां जननीमब्धिसंभवाम्, *त्वं माता सर्वलोकानाम् इत्यादिभिरस्याश्चतुर्मुखादीन्सर्वान् जन्तून्प्रति मातृत्वात् लोकमातेति नाम पठ्यते । एवमुपबृंहणबलात् * निचदेवीं मातरमित्यादिषूक्तमस्या मातृत्वं भगवतः

पितृत्वेन समानविषयम् । न हि मदेकवर्जमिदमस्या मातृत्वमित्यभिप्रायेण अखिलशब्दः । तदिदं विश्वमातृत्वप्रदर्शितं निरुपाधिकवात्सल्यं रिपूणामपि वत्सलस्य पत्युरनुरूपतमम् । तच्च हितचिन्तारहितेषु अहितचिन्तकेष्वपि कयाचिन्नियत्या कदाचित्फलति; किं पुनरिदानीं हितचिन्तोन्मुखे मयीति भावः । दुःसहनिरन्तरापराधे दोषैकनिधौ रावणेऽपि हि सोन्मादपुत्र इव जननीत्वेनैव जातवात्सल्या * मित्रमौपयिकं कर्तुम्, * विदितः स हि धर्मज्ञः, * प्रसादयस्व त्वं चैनमित्यादिभिः सर्वाधिकं रहस्यमुपदिश्य, तद्भ्रमप्रशमने प्रयतते स्म । एवमखिलजगन्मातरमित्यन्तैः पदैश्चिकीर्षितायास्तत्प्रपत्तेरतिशयितामोघधर्मत्वं सूचितम्; यथोक्तं काश्यपीये–* नारायणात्मिकां देवीं श्रियं त्रैलोक्यमातरम् । भजमानो महाभाग परमो धर्म उच्यते ॥ इति । अयं च तदात्मकत्वव्यपदेशस्तत्पत्नीत्वाभिप्रायेण । अत्र *असत्स्वामिन्नितिवत् * अस्मन्मातरमित्यपि **श्रीविष्णुचित्तादयः** पठन्ति; व्याचक्षते च * यामुनमुनिवंशजननेन पुनश्च विशेषेण अस्मन्मातरमितीति ॥

(अशरण्यशरण्याम् ।।) उक्तैः स्वभावैः सिद्धमपेक्षितानुगुणमाकारमाह–**अशरण्यशरण्या**मिति । येषां मोक्षोपायनिष्पत्तिकामानां सर्वलोकशरण्योऽपि न भवेच्छरण्यः, तेषामप्यसौ शरण्या; यथोक्तं **त्रिजटया**–* भर्त्सितामपि याचध्वं राक्षस्यः किं विवक्षया । राघवाद्धि भयं घोरं राक्षसानामुपस्थितम् ॥ * प्रणिपातप्रसन्ना हि मैथिली जनकात्मजा । अलमेषा परित्रातुं राक्षस्यो महतो भयादिति । वानरपरिषदि चैतदनुवदन्वायुसूनुराह–* अलमेषा परित्रातुं राघवाद्राक्षसीगणम्, * ततस्सा ह्रीमती बाला भर्तुर्विजयहर्षिता । अवोचद्यदि तत्तथ्यं भवेयं शरणं हि वः ॥ इति । * पापानां वा शुभानां वेत्यादीनि च प्रभञ्जनसुतं प्रति तद्वाक्यानि । कुपितनरसिंहसमीपागतिभीताश्च प्रजापतिप्रभृतयस्तामेव विश्वमातरमाश्रित्य तत्पुरस्कारेण तमुपसेदुरिति पुराणप्रसिद्धम् । आहुश्च–* मातर्मैथिलि राक्षसीस्त्वयि तथैवार्द्रापराधास्त्वया रक्षन्त्येत्यादि ।

(अनन्येत्यादि ।।) भवत्वेवमशरण्यशरण्यत्वं तस्याः; भवतस्तेन किमायातमित्यत्र तदेकप्रपत्तियोग्यां स्वावस्थां दर्शयति–**अनन्यशरण** इति । अन्यत् शरणं यस्य नास्ति सोऽनन्यशरणः । शरणमुपायः * उपाये गृहरक्षित्रोः शब्दः शरणमित्ययम् । वर्तते सांप्रतं त्वेष उपायार्थैकवाचकः ॥ इति [व्यव]स्थापनात् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । उत्तमपुरुषेणैव स्वान्वये सिद्धे अहम् इत्यधिकोक्त्या स्वस्य दुष्करोपायान्तराशक्तिः सूच्यते । प्रपद्य इत्यत्र यद्यपि गत्यर्थेन धातुना बुद्ध्यर्थेन सता अध्यवसायमात्रमुपस्थाप्यते, तथाऽपि प्रमाणानुसारात् शरणशब्दतात्पर्या[नुसारा]च्च प्रार्थनाद्यन्वितभरन्यासं करोमीत्युक्तं भवति । प्रार्थ्यते चानन्तरं फलविशेषः । यस्तु परस्परोपकारेण दक्षिणादानेन प्रशासनेन वा भरन्यासः, नासौ प्रपत्तिः । नन्विदं मुमुक्षोरेव भगवद्व्यवच्छेदेन तदन्यप्रपदने तदैकान्त्यं विहन्यात्; मैवम्; यथा कर्मयोगादिकमनन्योपासनार्थतयोपादीयते, तथाऽनन्यप्रपदनार्थतयोपादीयमानमिदं तद्वदैकान्त्यमेव स्थापयति । यथा स्वाधिकारोचितपरिकरार्चनेऽनन्यत्वाविरोधः, तथेहापि । * आप्तो विष्णोरनाप्तश्च द्विधा परिकरः स्मृतः । नित्यो वन्द्यो न चानित्यः कर्मवश्यो मुमुक्षुभिरिति चोक्तम् । एवं घटकतया वरणेऽपि न विरोधः; अन्यथा गुरुभजनतत्पुरस्कारादिकमपि विरुध्येत । अथ * तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् * आचार्यमुपासीतेत्यादिभिस्तादर्थ्यात् तत् संगृह्यते? इदमपि पूर्वोक्तैस्तथैव, अविशेषात् । किंच, श्रियः प्रपत्तिम् * चन्द्रां प्रभासामिति मन्त्रेण अलक्ष्मीनाशनार्थमामनन्ति; तथा * ऋचः सामानि यजूꣳषि सा हि श्रीरमृता सतामिति । या मुमुक्षूणां मोक्षहेतुर्विद्यैव लक्ष्मीः, तदभावनाशोऽनया

क्रियत इति तदर्थं शरण्याभिप्रायसंवादिनी तन्महिषीप्रपत्तिर्युक्तैवेति सिद्धम् । एवं सेयं साक्षात् परंपरया वा सर्वफलसाधिका । *उदारामिति श्रौतं पदं ह्यनवच्छिन्नविषयम् । तच्च *सर्वकामप्रदां रम्यां संसारार्णवतारिणीम् । क्षिप्रप्रसादिनीं लक्ष्मीं शरण्यामनुचिन्तयेदित्यादिस्वायंभुवादिवचनैरुपबृंहितम् । व्याचख्युश्च—*ऐश्वर्यमक्षरगतिं परमं पदं वा इत्यारभ्य *कथय कोऽयमुदारभावः इति । व्यतिरेकमुखेन चैतत्स्थिरीकृतं **चतुःश्लोक्याम्**—*श्रेयो न ह्यरविन्दलोचनमनःकान्ताप्रसादादृते संसृत्यक्षरवैष्णवाध्वसु नृणां संभाव्यते कर्हिचित् इति ॥ १ ॥

पारमार्थिकभगवच्चरणारविन्दयुगलैकान्तिकात्यन्तिकपरभक्तिपरज्ञानपरमभक्तिकृतपरिपूर्णानवरतनित्यविशदतमानन्यप्रयोजनानवधिकातिशयप्रियभगवदनुभवजनितानवधिकातिशयप्रीति - कारिताशेषावस्थोचिताशेषशेषतैकरतिरूपनित्यकैंकर्यप्राप्त्यपेक्षया पारमार्थिकी भगवच्चरणारविन्दशरणागतिर्यथावस्थिता अविरताऽस्तु मे ॥ २ ॥ अस्तु ते ॥ ३ ॥ तयैव सर्वं संपत्स्यते ॥ ४ ॥

तत्किमत्रापेक्षितमित्यत्राह—**पारमार्थिकेति** । पारमार्थिकशब्दस्य चरणारविन्दविशेषणत्वे अर्थशब्दः प्रयोजनवाची । पारमार्थिकं परमार्थ इत्यर्थः । यद्वा, परमप्रयोजनभूतानुभवग्राह्यं परमभोग्यमित्यर्थः । एतेन परभक्त्यादिजननार्हत्वं व्यज्यते । निर्दोषगुणवत्स्वामिचरणयोः सेवकस्य भक्त्यतिशयः स्यादित्यभिप्रायेण भगवच्चरणशब्दः । अरविन्दत्वरूपणं चोपायदशायामपि स्वादुत्वसूचकम् । *स भ्रातुश्चरणौ गाढम्, *यावन्न चरणौ भ्रातुः, *तस्य ताम्रतलौ तात चरणौ सुप्रतिष्ठितौ । सुजातमृदुरक्ताभिरङ्गुलीभिरलंकृतौ ॥ प्रयतेन मया मूर्ध्ना गृहीत्वा ह्यभिवन्दितावित्यादिष्विवान्योन्ययोगादपि शोभमानत्वद्योतनाय युगलशब्दः । पारमार्थिकशब्दस्य परभक्त्यादिविशेषणत्वे अनुभवविशेषणत्वेऽपि परमप्रयोजनत्वं भ्रमकैतवराहित्यं वा विवक्षितम् । ऐकान्तिकत्वं प्रयोजनान्तराननन्वयेन तदेकनियतत्वम् ; तत एव नित्यानुवृत्तत्वमात्यन्तिकत्वम्, अन्यार्थत्वे हि तत्सिद्धौ निवर्तेत । निरतिशयत्वमात्यन्तिकत्वमिति चाहुः । अत्र परभक्तिः उत्तरोत्तरसाक्षात्कारेच्छात्मिका धीः ; सा च *या प्रीतिः इत्यादिष्विव विषयस्वभावजा, न त्विष्टसाधनत्वबुद्धिजा । परज्ञानम् उत्तरोत्तरसाक्षात्कारः । साक्षात्कृते निरन्तरानुबुभूषा परमभक्तिः । अनुभवस्त्विहानुकूलतमत्वेन साक्षात्कार एव । नित्यानां मुक्तानां च नित्यानुवृत्तैकरूपानुभवः क्षणभेदेन परभक्तित्वाद्याकारभेदैश्च विकल्प्यते । पूर्वपूर्वक्षणेषूत्तरोत्तरक्षणावच्छिन्नस्वरूपस्येष्टतमत्वमभिप्रेत्य कृतत्वव्यपदेशः; तस्य मुख्यत्वं तु योगविशेषजन्यानुभवे । नन्विहोपायभूतपरभक्त्यादिभिर्मुक्तदशानुभवस्य कृतत्वं मुख्यमेवास्तु ; तथासत्युपरि श्लोकत्रयोदितज्ञानस्य स्थानत्रयोदितपरभक्तेश्च प्रार्थनमुपपद्येत । तदर्थं च यथाभाष्यं संप्रतिपन्नाङ्गप्रपत्तिरिह प्रार्थिता स्यात् ? मैवम् ; *प्रकृतिं स्थूलसूक्ष्मरूपां विसृज्य तदानीमेव मत्प्रसादलब्धमच्चरणारविन्दयुगलैकान्तिकात्यन्तिकपरभक्तिपरज्ञानेत्यादिवक्ष्यमाणस्वरूपतया तदनुगुणमिह व्याख्यातुमुचितत्वात् ।

न च भगवत्प्रपत्तेः स्वतन्त्रतया मोक्षसाधनत्वं नास्तीति वाच्यम् ; श्रुतिस्मृतिभगवच्छास्त्रेषु तत्स्वातन्त्र्यदृष्टेः । *यो ब्रह्माणम् इत्यादिके हि श्वेताश्वतरमन्त्रे हिरण्यगर्भादिकारणभूतपरमपुरुषशरणागतिर्मुमुक्षुणाऽनुष्ठेयेति प्रतीयते । न च क्वचिदङ्गत्वदर्शनात् गुरुलघुविकल्पानुपपत्तेश्चात्र व्यवहितसाधनत्वं कल्प्यम् ; अधिकारिभेदेन व्यवस्थापनात् । तथा चोपबृंहितं **ब्राह्मे** पुराणे—*शरणं त्वां प्रपन्ना ये ध्यानयोगविवर्जिताः । तेऽपि मृत्युमतिक्रम्य यान्ति तद्वैष्णवं पदमिति । **अहिर्बुध्न्येन** च सुस्पष्टमुक्तम्—*यद्येन कामकामेन न साध्यं साधनान्तरैः । मुमुक्षुणा यत्सांख्येन योगेन

न च भक्तितः ॥ प्राप्यते परमं धाम यतो नावर्तते यतिः । तेन तेनाप्यते तत्तन्न्यासेनैव महामुने ॥ परमात्मा च तेनैव प्राप्यते पुरुषोत्तमः । इति । प्रपत्तिप्रयोगश्चाविलम्बितफलप्रद एवमुदाहृतः—* अहमस्म्यपराधानामालयोऽकिंचनोऽगतिः। त्वमेवोपायभूतो मे भवेति प्रार्थनामतिः ॥ शरणागतिरित्युक्ता सा देवेऽस्मिन्प्रयुज्यताम् । तस्यानुबन्धाः पाप्मानः सर्वे नश्यन्ति तत्क्षणादिति । अत्रापि * त्वमेवोपायभूतो मे भव इत्यादिभिर्न्यासात्मकत्वं सूच्यते । * तेषां तु तपसां न्यासमतिरिक्तं तपः श्रुतमिति चाह । न्यासशब्दस्य चात्र शरणागतिविषयत्वं दर्शितम्—* निक्षेपापरपर्यायो न्यासः पञ्चाङ्गसंयुतः । संन्यासस्त्याग इत्युक्तः शरणागतिरित्यपीति । * न्यास इत्याहुर्मनीषिणो ब्रह्माणम् इत्यत्र न्यासशब्दसामानाधिकरण्यं त्वन्यपरम् । एवं स्वतन्त्रप्रपत्तिसिद्धौ * भक्त्या परमया वाऽपि प्रपत्त्या वा महामते । प्राप्योऽहं नान्यथा प्राप्यो मम कैंकर्यलिप्सुभिः ॥ इति विकल्पोऽपि व्यवस्थितविषय उपपद्यते । श्लोकत्रयोदितज्ञानादिकमप्यत्र स्वयंप्रयोजनतया प्रार्थ्यत इति न विरोधः । न च प्रपत्तिस्वातन्त्र्ये **भाष्य**विरोधः ; तथा हि—* चतुर्विधा भजन्ते मामित्यादिना उपासनस्येव प्रपदनस्यापि *तावदार्तिस्तथा वाञ्छा तावन्मोहस्तथाऽसुखम् । यावन्न याति शरणं त्वामशेषाघनाशनम् ॥ *प्रपत्तेः क्वचिदप्येवं परापेक्षा न विद्यते । सा हि सर्वत्र सर्वेषां सर्वकामफलप्रदेत्यादिभिः सर्वाभिमतसाधनत्वावगतेः, सर्वफलसाधारणमपि तत्र चरमश्लोकविधेयं प्रकृतोपायविरोधिपापनिवर्तनरूपोदाहरणविशेषे प्रदर्शयामास । इह तु साध्यान्तरसाधनान्तररहितमन्त्रविवरणप्रवृत्तत्वात् प्राप्तिविरोधिनिरसनार्थतयोदाहरति । तस्मान्नोपायभक्त्यादिकमिहोच्यत इति सिद्धम् । परभक्त्यादिभिः साध्यमनुभवादिकं तदभावेऽपि मे प्रपत्तिमात्रेण भवत्विति विवक्षायां प्रस्तुतविरोधाभावेऽपि, वक्ष्यमाणानुसारेण विवक्षान्तरं दर्शितम् ।

आर्तोपच्छन्दनं गद्यं भाष्यं तु पररञ्जनम् । इत्याविलधियोऽप्येवं प्रसीदेयुः प्रमाणतः ॥

पुनश्च मुक्तानुभवं **परिपूर्णे**त्यादिभिः षड्भिर्विशिनष्टि । अत्र हि मुमुक्षूणां भगवदनुभवविशेषेषु यथासंभवं सुकृततारतम्येन परिमिताकारगोचरत्वम्, खद्योतस्फुरणवत्सान्तरत्वम्, कंचित्कालं निरन्तरत्वेऽपि सारस्वतस्रोतोन्यायेन विच्छिन्नप्रवाहत्वम्, सामान्यतः सर्वविषयत्वेऽपि परोक्षरूपत्वम्, स्वयंप्रियत्वेऽपि मधुरभेषजनयेन मुक्तिरूपस्वप्रयोजनसाधनत्वबुद्ध्या उपादेयत्वम्, अत एव सावधिकरसत्वं च स्यात्; निःशेषनिवृत्तप्रतिबन्धस्य तु न तथेति भावः । अत्र प्रीतिहेतुत्वाभिधानेऽपि तदर्थबुद्ध्या उपादेयत्वाभावादनन्यप्रयोजनत्वमविरुद्धम् । तत्र हेतुरनवधिकातिशयप्रियत्वम् । * भगवदनुभवेत्यनेन मुक्तौ पाषाणकल्पत्वपक्षः, स्वात्ममात्रानुभवनिर्गुणप्राप्त्यादिवादश्च व्युदस्यते ; सर्वविशिष्टब्रह्मानुभवे प्रधानानुभाव्यं च व्यञ्जितम् ॥

अत्रानुभवजनितप्रीतिर्नाम * निरतिशयानुकूलोऽयं विषयो मयाऽनुभूयते इति स्वयमपि निरतिशयानुकूल्यवती कृतार्थताबुद्धिः, * कृतार्थोऽस्मीत्यमन्यत इतिवत्; सा च सामग्र्यनुवृत्त्या प्रतिक्षणभाविनी प्रवाहविच्छेदरहिता चेत्येके । अन्ये तु—प्रीतेः स्वरूपतोऽनुवृत्तत्वेऽपि पूर्ववदनुभवस्यैव प्रयोज्यप्रयोजकाकारविभागेन जन्यजनकवाचोयुक्तिः—इति । अस्याश्च प्रीतेरनवधिकातिशयत्वं प्रीत्यन्तरापेक्षया निकृष्टत्वविरहात्; ईश्वरस्य नित्यानामपि हि न मुक्तेभ्योऽतिशयिता प्रीतिः, *श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य *भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चेति समानभोगव्यवस्थापनात्, ईश्वरनित्यमुक्तभोगानामुपचयापचयतारतम्यवादयोरपन्यायमूलत्वाच्च । कैंकर्यस्य भगवदिच्छाकारितत्वेऽपि, * प्रहर्षयिष्यामि इति तत्प्रीत्युद्देशेन प्रवृत्तत्वेऽपि, * प्रीतिकारितेत्यादिना * यथार्हं केशवे वृत्तिमिति न्यायात् प्रीतेः प्रेरकत्वातिशयेन स्वरसप्रवृत्तिः, नियोगनैरपेक्ष्यं

च द्योत्यते । एवं प्रीत्या प्रवृत्तस्यापि कैंकर्यविशेषेषु स्वाम्यभिमतिविशेषास्त्वनुरोधनीयाः । तादृशमेव च कैंकर्यम् *एतत्साम गायन्नास्ते *जक्षत्क्रीडन् रममाणः *स यदि पितृलोककामो भवतीत्यादिष्वप्युक्तम् । अशेषावस्थाशब्देन परव्यूहादयः स्थानासनशयनादयो जगत्सृष्ट्यादयश्च भगवतोऽवस्थाः, स्वस्य च सशरीरत्वाशरीरत्वानेकशरीरत्वरूपा गृह्यन्ते । कैंकर्यस्य तत्तदवस्थोचितत्वम्, यथालोकं यथागमं च चामरग्रहणादिना भोक्तृतया भोग्यतया च संनिधाय कृतत्वात् । अशेषशेषता आत्मनः आत्मीयस्य च सर्वस्य परशेषभावः । यद्वा, सर्वप्रकारशेषवृत्तिः । अनन्तगरुडादिप्रतिनियताधिकारकृत्येषु मुक्तस्येच्छाविरहात्, इष्यमाणेष्वपि सर्वेषु *एकधा भवति *तावन्ति चक्रे रूपाणि भगवान् देवकीसुतः इति प्रकारेण शेषशेषिणोर्यथाभिमतरूपपरिग्रहेण मुक्तस्य स्वाभिमतसर्वशेषवृत्तिः स्यादेव; तस्याम् एकशब्देन स्वप्रयोजनप्राधान्यव्युदासः । अथ वा, नित्यानां मुक्तानां च भगवत्प्रीतिफलासु सर्वासु शेषवृत्तिषु परकृतासु स्वकृतासु च प्रीत्यविशेषो विवक्षितः, *नित्याभिवाञ्छितपरस्परनीचभावैः *याभिस्त्वं स्तनबाहुदृष्टिभिरिवेत्यादिन्यायाच्च । एकरूपा वा रतिः एकरतिः, कालभेदेन संकोचाद्यभावात् । रतिरिह प्रीतिरिच्छा वा; तया हेतुभूतया कैंकर्यं निरूप्यत इत्यभिप्रायेण रूपशब्दः । *शेषतैकरतिरित्येतत् **श्रीवैकुण्ठगद्ये** *परिचर्यैकमनोरथः इत्यनेन विवृतम् । अत्रानुभवरतिकैङ्कर्यशब्देषु ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नक्रमश्च प्रकाशितः । यद्वा, शेषतैकरतिरेव कैङ्कर्यस्य प्रधानं स्वरूपम्; तत्परिवाहतया तु व्यापारान्तराणि भवन्तीत्यभिप्रायः । प्राकृतप्रलयादिष्वप्यविच्छिन्नप्रवाहतया अत्रत्यकैङ्कर्याद्व्यावृत्त्यर्थं नित्यत्वोक्तिः; *प्रलये न व्यथन्ति चेति हि गीतम् । स्वामिसमादेशापेक्षी तच्चोदितकारी किंकरः, तस्य वृत्तिः कैङ्कर्यम्; तस्यान्यैर्दुष्प्रापत्वेनालभ्यलाभत्वसूचनार्थम्, इतः पूर्वं प्राप्तेरभावात् अप्राप्तप्राप्तिपक्षव्युदासेनापेक्षार्हत्वज्ञापनार्थं चाधिकः प्राप्तिशब्दः । *संपद्याविर्भावः इत्यादिकं हि नित्यसिद्धेष्वेवाकारेषु मुख्यम्, न तु साध्ये निरङ्कुशविकासे तत्पूर्वकव्यापारे च । तत्र तु निवृत्तप्रतिबन्धस्वरूपोपाधिकत्वसूचनार्थम् *आविः स्युर्मम सहजकैङ्कर्यविधयः इत्यभियुक्तैरुक्तम् ।

आत्माभिमानानुगुणपुरुषार्थव्यवस्थया । भगवत्पारतन्त्र्यादि प्रबुद्धस्य सुखायते ॥
परेच्छायत्तभूम्नोऽपि स्वेच्छाया अविघाततः । सर्वं परवशं दुःखमित्याद्यं नात्र बाधकम् ॥
स्वतः शेषत्वकैङ्कर्ये न कुत्राप्यसुखावहे । कर्मजत्वात्तथात्वस्य लोके च व्यभिचारतः ॥
महानन्दमहिम्ना च प्राग्दुःखावेक्षणादपि । मोहदुःखे तदा स्यातामिति मूढस्य जल्पितम् ॥
सुखस्य मोहनत्वं च तामसत्वाद्युपाधिभिः । सुखाय च भवेत्क्वापि पूर्वदुःखावमर्शनम् ॥

एवमिह *अपेक्षयेत्यन्तं व्याख्येये सोपबृंहणचतुर्थ्यभिप्रेतस्य प्रपञ्चनम् । भगवत एव शरणत्वे वक्तव्येऽपि, दिव्यविग्रहस्य शरण्यगुणादिव्यञ्जकत्वम्, चरणग्रहणस्य कृपोत्तम्भकत्वातिशयेनानतिक्रमणहेतुत्वं चाभिप्रेत्य चरणशब्दः । अरविन्दशब्द उपायदशायामपि भोग्यत्वं सूचयति । अत्र भगवच्छब्दो निरपेक्षरक्षणौपयिकाकारपौष्कल्यप्रदर्शकः । कृत्स्नविदपि **भाष्यकारः** प्रश्रयप्रकाशनाय *पारमार्थिकी *यथावस्थितेति सामान्यतो निर्दिशति, *त्वमेव मे वरं वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे, *यद्धितं मम देवेश तदाज्ञापय माधव इतिवत् । एतेन भगवत्प्रपत्तेर्मोक्षसाधनत्वमित्येतावन्मया निर्णीतम्; सा यत्स्वरूपा, यत्प्रकारेति च न जाने; अतस्त्वयैव वत्सलतया मोक्षार्थभगवत्प्रपत्तेः स्वरूपादिकं यथाप्रमाणं ज्ञापयित्वा अनुष्ठापनीयोऽहमिति विशेषनिष्कर्षरहितानामपि विज्ञापनप्रकारः शिक्षितो भवति । एवं सामान्यत उक्तेऽपि सर्वज्ञा सर्वहितैषिणी देवी स्वयमेव सर्वं विधास्यतीति तात्पर्यम् । *देवानां गुह्यम् इत्याद्युक्तं गोपनीयतमत्वम्, तत एव तत्रतत्र तदनुगुणनिर्देशैः प्रपत्तिस्वरूपादेर्दुरवगाहत्वं च सामान्यनिर्देशेन द्योत्यते । ननु

सर्वलोकसर्वागमप्रसिद्धायाः प्रपत्तेः कथं दुरवगाहत्वम्? इत्थम्—केचित् भक्तिप्रपत्त्योर्व्यतिकरितप्रयोगादैक्यमिच्छन्ति। लक्षणभेदात् भेदमिच्छन्तोऽपि केचित्स्वातन्त्र्येण मुक्तिसाधनत्वं नानुमन्यन्ते। अन्ये तु स्वातान्त्र्याभ्युपगमेऽपि *षड्विधा शरणागतिः इति वचनानुरोधात् आग्नेयादिषट्कवत् संभूय साधकत्वमाहुः। तत्रैव षण्णां प्रत्येकं साधनत्वमपरे। तेष्वेव यथेष्टं केचित्कतिपयोपेक्षया कतिपयपरिग्राहिणः। नियतैकसंग्रहेऽपि स्वरूपन्यासमात्रत्वम्, प्रार्थनाभरन्यासयोरन्यतरमात्रत्वम्, तयोरेव यथेष्टमङ्गाङ्गित्वम्, विकल्पं वा, केचिदाहुः। इतरे च प्रपत्तेरविधेयज्ञानरूपत्वम्, अनिवारणादिरूपत्वम्, दक्षिणाज्ञादिहेतुकभरन्यासाविशिष्टत्वम्, अनङ्गत्वम्, द्वित्राद्यङ्गत्वम्, 'सर्वधर्मस्वरूपत्यागाद्यङ्गकत्वम्, भक्तियोगवत् आप्रयाणादनुवर्तनीयत्वम्, भक्तियोगाद्यङ्गकत्वम्, आरब्धकार्यपुण्यपापनिवर्तनाक्षमत्वम्, किं बहुना—गृहागमनाञ्जलिप्रणामादिमात्रतां च, प्रतिपादयन्ति। एवं विप्रतिपत्तियोग्यतया दुष्करः प्रपत्तेर्निष्कर्षः; स तर्हि कथं स्यात्? उच्यते; तत्र तावत् भक्त्यैक्यादिपक्षा**न्निक्षेपरक्षादिषु** निराकार्ष्म। षाड्विध्योक्तिरपि *न्यासः पञ्चाङ्गसंयुतः इति वचनबलात् अष्टाङ्गयोगोक्तिवत् अङ्गाङ्गिसमुच्चयेन स्थापिता। अत एव हि *षडङ्गं तमुपायं चेत्यादिकमपि संगच्छते। स्वरूपन्यासस्यात्रापेक्षितत्वेऽपि *आत्मात्मीयभरन्यासः, *त्वयि निहितभरोऽस्मि सोऽहं यतः, *तव भरोऽहमकारिषि धार्मिकैः इत्यादिप्रमाणसंप्रदायैर्भरन्यासप्राधान्यं सिद्धम्। यदप्युक्तं **भरतमुनिना**—*अनन्यसाध्ये स्वाभीष्टे महाविश्वासपूर्वकम्। तदेकोपायतायाच्ञा प्रपत्तिः शरणागतिः॥ इति; यदपि च **अहिर्बुध्न्येन**—*प्रार्थनामतिः शरणागतिः इति; तत्रापि पूर्वोक्तप्रमाणानुसारात्, अनन्यसाध्यत्वतदेकोपायत्वोक्तितात्पर्याच्च, प्रार्थनापूर्वकभरन्यासात्मकत्वसिद्धिरित्येषा दिक्। अतो दुरवगाहत्वद्योतनाय *पारमार्थिकी इत्यादिसामान्यनिर्देश उपपन्न इति॥

एवमीदृशभरन्यासात्मकतया शरण्यत्वोपयुक्ताकारविशिष्टपरतत्त्वविषयतया च निरूप्यायामस्यां प्रपत्तौ स्वरूपतो विषयतश्च तमःकार्यवैपरीत्यविरहः पारमार्थिकत्वम्। प्रकारतोऽङ्गतश्च रजःकार्यप्रकारान्यथाभावराहित्यं यथाप्रमाणं फलसङ्गकर्तृत्वादित्यागश्चात्र यथावस्थितत्वम्। राजसतामसबुद्धिप्रकारश्च *यया धर्ममधर्मं च, *अधर्मं धर्ममिति या इति श्लोकाभ्यां गीतः। एतेन अनाप्तागमसिद्धत्वम्, नित्यागमसिद्धत्वेऽपि पुरुषबुद्ध्या अन्यथाकल्पितत्वं च निरस्तं भवति॥

एवं तु व्याख्यातं **व्यासार्यैः**—*पारमार्थिकीति तमःकार्यव्युदासः। आनुकूल्यादिशरीरवती च सा। तद्धि तस्या उपायान्तरेभ्यो व्यावृत्तं स्वरूपम्। यथावस्थितेति रजःकार्यव्युदासः। प्रपत्तव्यविषयसंबन्धरूपः प्रकारः, तत्साहित्यमभिप्रेतम्। शरणवरणानर्हे शरण्यत्वधीर्ह्ययथावस्थिता स्यादिति। **अविरता**—आमोक्षदानादविश्रान्तव्यापारेत्यर्थः। व्यापारश्चात्र शरण्यप्रसादविशेष एव। *सकृदेव हि शास्त्रार्थः, *सकृदेव प्रपन्नाय, *ननु प्रपन्नः सकृदेव नाथेत्यादिबलादङ्गतः स्वरूपतो वा अनुवृत्तिरिह न विवक्षिता। व्याख्येये *प्रपद्ये इति वर्तमाननिर्देशस्त्वनुष्ठानकालाभिप्रायः। व्यापारानुवृत्तिकथनात्तु भाष्योदाहृतभक्त्यङ्गप्रपत्तिव्यवच्छेदः; सा हि मध्ये साधनरूपं साध्यान्तरमुत्पाद्य विरतव्यापारा भवति; तदेव तु मुक्तिं साधयति। *अस्त्वित्याशासनेन भगवत्प्रपत्तेः स्वरूपतोऽपि स्वादुतमत्वं सूच्यते। **मे**—अकिंचनतमस्यानन्यशरणस्य॥ २॥

एवं विज्ञापिताया विष्णुपत्न्याः प्रतिवचनं निबध्नाति—**अस्तु ते इति**॥ रावणेऽपि *तेन मैत्री भवतु ते इतिवादिन्याः शरणागतविषये कैमुत्यसिद्धमिदं वरप्रदानवाक्यमित्युत्प्रेक्ष्य प्रोक्तम्। **ते**—मयि न्यस्तभरस्य मया स्वीकृतभरस्य च।

उपायदानमेतस्यास्तदिदं पतिसंमतम्। यथा तस्याः प्रसीदन्त्या हारदानं हनूमते॥ ३॥

भगवत्प्रपत्तेः पूर्वोक्तनित्यकैङ्कर्यप्राप्तिपर्यन्तफलाविनाभावमाह—**तयैव सर्वं संपत्स्यते इति** ॥ एवकारेण अत्रोपायान्तरव्यवधाननैरपेक्ष्यं द्योत्यते । यद्वा, * अस्तु ते इत्येतावतैव पर्याप्ते *तयैवेत्यादिकं विभीषणसहागतराक्षसन्यायेन यथाभिमतानुबन्धिरक्षणाभिप्रायम् । अथवा, श्लोकत्रयोदितज्ञानित्वादिकमत्र परत्र च यत्प्रार्थयिष्यते, तत्सर्वमिह सर्वशब्दार्थः; उक्तेन सह वक्ष्यमाणमनुक्तं चानुबन्धिरक्षणमभिमतत्वाविशेषात्संकलय्य प्रोच्यते । *संपत्स्यते इति भविष्यन्निर्देशः प्रपत्त्यनन्तरक्षणप्रभृति तत्तदुचितकालाभिप्रायः । वदान्यत्वव्यञ्जकं चेदं वाक्यद्वयम्; प्रियवाग्दानशीलो हि वदान्यः ॥४॥

अखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानस्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणानन्तज्ञानानन्दैकस्वरूपस्वाभिमतानुरूपैकरूपाचिन्त्यदिव्याद्भुतनित्यनिरवद्यनिरतिशयौज्ज्वल्यसौन्दर्यसौगन्ध्यसौकुमार्यलावण्ययौवनाद्यनन्तगुणनिधिदिव्यरूप, स्वाभाविकानवधिकातिशयज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजःसौशील्यवात्सल्यमार्दवार्जवसौहार्दसाम्यकारुण्यमाधुर्यगाम्भीर्यौदार्यचातुर्यस्थैर्यधैर्यशौर्यपराक्रमसत्यकामसत्यसंकल्पकृतित्वकृतज्ञताद्यसंख्येयकल्याणगुणगणौघमहार्णव, स्वोचितविविधविचित्रानन्ताश्चर्यनित्यनिरवद्यनिरतिशयसुगन्धनिरतिशयसुखस्पर्शनिरतिशयौज्ज्वल्यकिरीटमकुटचूडावतंसमकरकुण्डलग्रैवेयकहारकेयूरकटकश्रीवत्सकौस्तुभमुक्तादामोदरबन्धनपीताम्बरकाञ्चीगुणनूपुराद्यपरिमितदिव्यभूषण, स्वानुरूपाचिन्त्यशक्तिशङ्खचक्रगदासिशार्ङ्गाद्यसंख्येयनित्यनिरवद्यनिरतिशयकल्याणदिव्यायुध, स्वाभिमतनित्यनिरवद्यानुरूपस्वरूपरूपगुणविभवैश्वर्यशीलाद्यनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणश्रीवल्लभ, एवंभूतभूमिनीलानायक, स्वच्छन्दानुवर्तिस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदाशेषशेषतैकरतिरूपनित्यनिरवद्यनिरतिशयज्ञानक्रियैश्वर्याद्यनन्तकल्याणगुणगणशेषशेषाशनगरुडप्रमुखनानाविधानन्तपरिजनपरिचारिकापरिचरितचरणयुगल, परमयोगिवाङ्मनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावस्वाभिमतविविधविचित्रानन्तभोग्यभोगोपकरणभोगस्थानसमृद्धानन्ताश्चर्यानन्तमहाविभवानन्तपरिमाणनित्यनिरवद्यनिरतिशयवैकुण्ठनाथ, स्वसंकल्पानुविधायिस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिस्वशेषतैकस्वभावप्रकृतिपुरुषकालात्मकविविधविचित्रानन्तभोग्यभोक्तृवर्गभोगोपकरणभोगस्थानरूपनिखिलजगदुदयविभवलयलील, सत्यकाम, सत्यसंकल्प, परब्रह्मभूत, पुरुषोत्तम, महाविभूते, श्रीमन् , नारायण, वैकुण्ठनाथ, अपारकारुण्यसौशील्यवात्सल्यौदार्यैश्वर्यसौन्दर्यमहोदधे, अनालोचितविशेषाशेषलोकशरण्य, प्रणतार्तिहर, आश्रितवात्सल्यैकजलधे, अनवरतविदितनिखिलभूतजातयाथात्म्य, अशेषचराचरभूतनिखिलनियमननिरत, अशेषचिदचिद्वस्तुशेषिभूत निखिलजगदाधार, अखिलजगत्स्वामिन् , अस्मत्स्वामिन् , सत्यकाम, सत्यसंकल्प, सकलेतरविलक्षण, अर्थिकल्पक, आपत्सख, श्रीमन् , नारायण, अशरण्यशरण्य, अनन्यशरणः त्वत्पादारविन्दयुगलं शरणमहं प्रपद्ये ॥ ५ ॥

एवं श्रीमच्छब्दाभिप्रेतमर्थमुपयोगविशेषपर्यन्तमुदाहृत्य, प्राप्यत्वप्रापकत्वोपयुक्तसर्वाकारसंग्राहकनारायणशब्दं व्याचिख्यासुः, तत्र तत्पुरुषव्युत्पत्तौ अयनशब्दार्थम् , बहुव्रीहौ अन्यपदार्थं च दिव्यात्मस्वरूपं तावदाह—**अखिलेति** ॥ अत्र संबुद्ध्यन्तप्रयोगाद्व्याख्येयेऽपि तथात्वेन त्वच्छब्दाध्याहार इति केचित् । *श्रीमन्नारायण स्वामिन्नित्यादौ मन्त्रा

न्तरे च तत् द्रष्टव्यम् । अन्ये तु, प्रार्थनानुगुणतात्पर्यानुसारेण संबुद्धिरिह प्रयुज्यत इत्याहुः । अखिलहेयप्रत्यनीकत्वम् अखिलहेयात्यन्ताभाववत्त्वम्; तेन कतिपयहेयरहितेभ्यो व्यवच्छेदः । कल्याणैकतानत्वं कल्याणानां सर्वेषां गुणानां साधारणाश्रयभूतविस्तारत्वम् । नित्यादीनामपि न सर्वमङ्गलगुणवत्त्वम् । * समस्तहेयरहितं विष्णवाख्यं परमं पदम्, * तेजोबलैश्वर्यमहावबोधसुवीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः * स च सर्वगुणोपेतः इत्यादिप्रसिद्धः उभयलिङ्गाधिकरणार्थ उपयोगातिशयात्प्रथममिहोक्तः । * नराज्जातानि तत्त्वानीत्याद्युक्तकारणत्वादिशङ्कितमचिद्गतं चिद्गतं च विकारापुरुषार्थादिकं प्रणतोपेक्षादिपर्यन्तमवद्यं न किंचिदप्यस्यास्ति; न च कल्याणगुणेष्वस्य अविद्यमानः कश्चिदित्यर्थः । पश्चात्तु ज्ञानबलादिगुणोक्तिरेतद्विवरणम् । स्वरूपनिरूपकं ज्ञानत्वादिकमप्यत्र कल्याणशब्देन सामान्यतः संगृहीतम् । एवं सगुणनिर्गुणश्रुत्योर्विषयभेदेन अविरोधात् कुदृष्टिपक्षश्च निरस्तः । यद्वा, कल्याणैकतानं प्रदेशभेदेन कालभेदेनाप्यकल्याणत्वरहितमित्यर्थः । * ज्ञानानन्दैकस्वरूप इति तु तद्विशदीकरणम्; ज्ञानतया आनन्दतया च कार्त्स्न्येन कल्याणत्वमुक्तं भवति । जडात् भोग्यात् प्रतिकूलोदासीनरूपज्ञानाभ्यां च व्यवच्छेदाय ज्ञानानन्दयोरुभयोरप्युक्तिः । आनन्दकल्याणशब्दौ स्वपरापेक्षया आनुकूल्यं ब्रूतः । एवम् * आनन्दादयः प्रधानस्य * अक्षरधियां त्ववरोधः इत्यधिकरणद्वयोक्तं स्वरूपनिरूपकवर्गद्वयं व्यञ्जितं भवति । अथ वा, हेयप्रत्यनीकत्वम् आश्रितानां यथोपायं स्वेच्छया हेयनिवर्तकत्वम्; तथा सति लोके स्वसंकल्पायत्तहेयसद्भावस्य न विरोधः । न च विरुद्धघटनशक्तिकल्पना, स्वरूपमात्रेण हेयनिवर्तकत्वस्यानङ्गीकारात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । कल्याणैकतानत्वम्, आश्रितानामभिमतेषु कल्याणेष्वैकाग्र्यम्, अनिष्टनिवर्तनमिष्टप्रापणं चेत्यर्थः । स्वस्य निर्दोषमङ्गलगुणाकरत्वमप्यत्रार्थसिद्धम्; * फलमत उपपत्तेरित्यधिकरणार्थश्च दर्शितः ॥

(**स्वेतरेत्यादि** ॥) त्रिविधानां चेतनानामचेतनानां च पराधीनत्वादिसाम्यादेवंभूतं वस्त्वन्तरं नास्तीत्यभिप्रायेणाह—**स्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणेति** ॥ एतेन ज्ञानभोगसाम्येऽपि सर्वप्रकारसाम्यनिषेधः सिद्धः । * नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मम् * विश्वमेवेदं पुरुषः इत्यादिप्रसिद्धं त्रिविधपरिच्छेदराहित्यं प्राधान्यतः पृथगाह—**अनन्तेति** ॥ सर्वव्यापित्वात् देशपरिच्छेदराहित्यम्; सर्वकालवर्तित्वात् कालपरिच्छेदाभावः; साक्षात्परंपरया वा सर्वप्रकारित्वेन सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यार्हत्वाद्वस्तुपरिच्छेदविरहः; येन केनापि प्राशस्त्येन स्वस्मादुत्कृष्टैः कैश्चिद्वस्तुभिरधरीकृतत्वाभावाद्वा । तद्विग्रहादीनां तु सन्तोऽपि केचिदतिशयास्तद्विभूतिगता एवेति तैरपि तस्यैवोत्कर्षः । वितस्त्यादिभिः प्रस्थतुलादिभिश्च परिच्छेदो देशपरिच्छेदान्तर्गत एवेति तन्निषेधेन सोऽपि निषिद्धः । वस्त्वन्तरशून्यत्वाद्वा सर्ववस्तुस्वरूपैक्याद्वा वस्तुपरिच्छेदाभाव इति पक्षौ तु सर्वप्रमाणविरुद्धौ, अनन्तपदपूर्वापरश्रुतिविरुद्धौ च ॥

(**स्वाभिमतेत्यादि** ॥) यद्यपि दिव्यात्मस्वरूपापेक्षया सर्वेषामाधेयत्वं समानम्; यद्यपि च विग्रहस्य गुणनियाम्यतया गुणानामन्तरङ्गत्वम्; तथाऽपि स्वरूपवद्भूषणास्त्रस्वरूपनिखिलजगदाधारत्वेन तदनुरूपत्वात्, तादृशस्वरूपव्यञ्जकत्वात्, सालम्बनयोगविषयत्वेन मुमुक्षूणां शुभाश्रयत्वाच्च प्राधान्यं दर्शयितुं गुणेभ्योऽपि पूर्वं विग्रहमाह--**स्वाभिमतानुरूपेति** ॥ निरवधिकानन्दरूपस्य स्वस्याप्यभिमतमनुरूपं च दिव्यरूपम् । स्वरूपस्य नित्यनिरवधिकानुकूलत्वमन्याभिमतिं न बाधते, सर्वस्य सर्वदा विशिष्टैकानुभवगोचरत्वेन प्रमाणसिद्धत्वात् । सा चाभिरूपस्य आभरणाभिमतिवत् न स्वरूपानुकूल्यबाधिका; एवं भूषणादावप्यभिमतत्वाविरोधः । अनिष्टावहशरीरादिव्यावर्तकैरप्राकृतत्वध्येयत्वप्राप्यत्वादिभिरपि विग्रहादेरानुरूप्यम् । सर्वदा उक्तप्रकारविशिष्टत्वमेकरूपत्वम् । नानारूपेष्वपि व्यूहविभावार्चावतारेष्वप्राकृतशुभाश्रयत्वादिकम्

* समस्ताः शक्तयश्चैताः, *समस्तशक्तिरूपाणि, *बिम्बाकृत्यात्मना बिम्बे समागत्यावतिष्ठते । अर्चाऽपि लौकिकी या सा भगवद्भावितात्मनाम् । मन्त्रमन्त्रेश्वरन्यासात्साऽपि षाड्गुण्यविग्रहा इत्यादिभिरुच्यते । परव्यूहादिविग्रहवत् तत्तद्विग्रहानुप्रवेशात् अर्चाऽपि षाड्गुण्यप्रकाशकशुद्धसत्त्वद्रव्यमयीत्यर्थः । देवतिर्यङ्मनुष्यादिविचित्रावतारदशायामपि * आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् इत्यादिप्रसिद्धस्य परमपदनिलयविग्रहस्य संनिवेशैकरूप्यं वा विवक्षितम् । चिन्त्यत्वेन चोदितस्याप्यचिन्त्यत्वोक्तिः इतरसजातीयतया चिन्तयितुमशक्यतामाह ; तेन अनित्यत्वादिसाधकसावयवत्वाद्यनुमानानां धर्मिग्राहकमानबाधोऽभिप्रेतः । **दिव्यशब्दौ** द्रव्यतः संनिवेशादिभिश्च वैलक्षण्यपरौ, अप्राकृतस्थानवर्तित्वाप्राकृतत्वपरौ वा, *रूपं विशिष्टं दिवि संस्थितं च, * न भूतसंघसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः । * न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मांसमेदोस्थिसंभवा इत्यादिभिस्तथोक्तेः । **अद्भुतत्वम्** * तस्य ह वा एतस्य पुरुषस्य रूपं यथा माहारजनं वासः, * सर्वाश्चर्यमयं देवम्, * तेनाश्चर्यपरेणाहम्, * अपूर्वरूपसंस्थानमित्यादिप्रसिद्धनिरतिशयवैचित्र्यवत्त्वम् । नित्यत्वमपि * नित्यालिङ्गा स्वभावसंसिद्धिः, * नित्यं नित्याकृतिधरमित्यादिभिरुक्तम् । तेन शुभाश्रयपरविग्रहस्य कल्पितत्वकृतकत्वादिपक्षाः प्रतिक्षिप्ताः । अवतारविग्रहाणामपि सत्यानामेव तत्रैव विभागाविभागावुपदिष्टौ ; तेषां प्रत्येकमपि नित्येच्छाधीनतां केचिदाहुः । **निरवद्यत्वं** क्षेत्रज्ञशरीरवत् कर्ममूलत्वदुःखावहत्वादेरभावात् । दिव्यात्मस्वरूपे प्रक्रान्तयोगपुरुषापेक्षयोक्तमनालम्बनत्वरूपमप्यवद्यं दिव्यविग्रहे नास्ति, तस्य यथाश्रुतं यथादर्शनं च सुखानुसंधेयत्वात् । इह खल्वीश्वरापेक्षया न किंचिदपि प्रतिकूलम्, सर्वस्य तदनुकूलतयैव प्रमाणसिद्धत्वात् । तस्य तु परप्रतिकूलसर्वाश्रयस्यापि स्वप्रतिकूललेशरहिततया समस्तहेयरहितत्वोक्तिः । एवं मुक्तनित्यापेक्षयाऽपि न कस्यचित्प्रातिकूल्यम्, तेषामीश्वरेण समानभोगत्वात् । अचेतनापेक्षया तु प्रतिकूलानुकूले कदाचिदपि न स्तः । [अत एव] तस्य हेयमुपादेयं च नास्ति । तस्य सावद्यत्वोक्तिस्तु चेतनविशेषप्रतिकूलस्वभावयोगितया तदपेक्षा । क्षेत्रज्ञानां तु स्वप्रतिकूलदुःखतत्कारणसंबन्धात्सावद्यत्वम् । ईश्वरबुद्धिविशेषरूपस्य क्षेत्रज्ञकर्मसाध्यनिग्रहस्यापि कर्मवश्यगोचरतया तद्दोषत्वमेव; ईश्वरस्य त्वसौ प्रशासनरूपतया गुण एव । एवं स्थिते दिव्यविग्रहस्य निरवद्यत्वोक्तिरीश्वरापेक्षया तदाश्रितापेक्षया च शरीरत्वादिशङ्कितप्रतिकूलस्वभावराहित्यपरा । निरतिशयत्वम् औज्ज्वल्यादिषु सर्वेष्वन्वीयते ; तच्च तदपेक्षयोत्कृष्टाभावात्, अनुत्तमत्ववत् । **औज्ज्वल्यम्** *आदित्यवर्णम्, *दिवि सूर्यसहस्रस्येत्यादिषूक्तं भास्वरतमत्वम् । **सौन्दर्यम्** अवयवशोभा; येन * साक्षान्मन्मथमन्मथः इत्युच्यते । * सर्वगन्धः इति श्रुतिरनुकूलगन्धविषया । स्रक्चन्दनादि चात्र कृतकरमित्यभिप्रायेण **सौगन्ध्यशब्दः** । **सौकुमार्यं** महाबलत्वेऽपि * पुष्पहासः इति नाम दुहानं मार्दवम् ; यथोक्तम्—* सुकुमारौ महाबलौ इति । **लावण्यं** समुदायशोभा; * भूयिष्ठं तेज एवाद्भिर्बहुलाभिर्मृदूकृतम् । चक्षुरानन्दजननं लावण्यमिति कथ्यते ॥ इत्याहुः ॥

यौवनमिह न कालकृतावस्था ; किंतु तादृशो विग्रहस्वभावः, तद्यौवनस्य नित्यत्वात् । अन्येषामपि हि यौवने कौमारानन्तरभावित्वमुपलक्षणमात्रमेव, युवतयैव केषांचिदुत्पत्तिश्रवणात् । आदिशब्देन शुभाश्रयादिप्रकरणोक्तसर्वगुणसंग्रहः । तत एवानन्त्यम् । **निधिशब्द** इहाश्रयपरो निरतिशयभोग्यत्वव्यञ्जकश्च ॥

(स्वाभाविकेत्यादि ॥) एवमुपकारकतमत्वाद्यभिप्रायेण गुणेभ्यः पूर्वं विग्रह उक्तः । अथेदृशविग्रहाभिव्यङ्ग्यप्रकृष्टगुणभूयिष्ठतामाह—**स्वाभाविकेति** ॥ अत्र सर्वगुणकन्दभूतैराश्रितानाश्रितगोचरव्यापारभेदसाधारणैर्ज्ञानादिभिः परत्वम्, आश्रितरक्षणैकान्तैः सौशील्यादिभिः सौलभ्यं च व्यज्यते । स्वाभाविकशब्देन नित्यत्वमनन्याधीनत्वं चात्र विव-

क्षितम्; ताभ्यां मुक्तनित्यज्ञानादिभ्यो व्यवच्छेदः। तद्बलादिभ्यो व्यवच्छेदस्तु अनवधिकातिशयत्वादपि। अनवधिकातिशयशब्दः पूर्ववत्। *पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च इत्याम्नातं स्वाभाविकत्वं परत्वं च सर्वेषु गुणेषु योज्यमिति भावः। संकर्षणादिव्यूहत्रयाभिव्यक्तिक्रमेण ज्ञानादिगुणद्वन्द्वत्रिकोक्तिः। प्रत्येकं च गुणद्वन्द्वेषु पौर्वापर्यहेतुर्भगवच्छास्त्रोक्तः; यथा—* बलं वीर्यं तथा तेज इत्येतत्तु गुणत्रयम्। श्रमाद्यवद्याभावाख्यं ज्ञानादेरुपसर्जनमिति। ज्ञानमिह सर्वसाक्षात्काररूपम्, * यः सर्वज्ञः सर्ववित् * सर्वदर्शी स्वाधीनोऽनादिः सर्वेश्वरः सर्वदृगित्यादिभ्यः। उक्तं च **नाथमुनिभिः**—* यो वेत्ति युगपत्सर्वं प्रत्यक्षेण सदा स्वतः इति। **बलं** नाम श्रमप्रसङ्गरहितं सर्वधारणसामर्थ्यम्; *एष सेतुर्विधरणः, * यत्र विश्वं भवत्येकनीलम्, * तत्सवितुर्वरेण्यम्, * ध्रुवमचलममृतं विष्णुसंज्ञं सर्वाधारं धाम, *यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः। * परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेश्वरः इत्यादिसिद्धम्। **ऐश्वर्यम्** * एष सर्वेश्वरः, * सर्वेश्वरेश्वरः कृष्णः इत्यादिषूक्तम् अव्याहतेच्छं सर्वनियन्तृत्वम्; * अजः सर्वेश्वरः इति च तन्नामपाठः। **वीर्यं** सर्वोपादानत्वे सर्वधारणे सर्वनियमनेऽपि विकाररहितत्वम्; यथोक्तम्—* विकारविरहो वीर्यं प्रकृतित्वेऽपि मे सदा इत्यादि। **शक्तिः** स्वेतरसर्वनिर्वाहिका * जगत्प्रकृतिभावो मे यः सा शक्तिरितीर्यते इत्यादिषूक्ता सर्वोपादानत्वात्मिका। यद्वा, यत् अन्यैरशक्यत्वादघटितमिव भाति, तद्घटनसामर्थ्यरूपा। **तेजः** अस्वाधीनसहकार्यनपेक्षत्वम्; तदुक्तम्—*तेजस्त्वन्यानपेक्षता इति, * सहकार्यनपेक्षा मे सर्वकार्यविधौ हि या। तेजः षष्ठगुणं प्राहुस्तमिमं तत्त्ववेदिनः इति च। *न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः *ज्योतींष्यादित्यवद्राजन् कुरूनप्रच्छादयन् श्रियेत्यादिनिदर्शितं पराभिभवनसामर्थ्यं तेजः केचित्प्रचक्षते। लोके कश्चित् स्वापाद्यवस्थायां स्वविभूतिं न जानाति, जानन्नपि न धारयति; ज्ञात्वा धारयन्नपि न सर्वथा नियन्तुं शक्नोति; शक्तोऽपि धारणनियमनाभ्यां ग्लानो भवति; अग्लानोऽपि न तत्सत्तास्थितिहेतुः स्यात्; तद्धेतुश्च पराधीनसहकारिसापेक्षः स्यात्; नैवमसाविति गुणक्रमोक्तितात्पर्यम्।

अथ * तत्रानन्तगुणस्यापि षडेव प्रथमे गुणाः। यैस्त्वयेव जगत् कुक्षावन्येऽप्यन्तर्निवेशिताः, *प्रकृष्टं विज्ञानमित्याद्युक्तषाड्गुण्यविततिरूपा आश्रितसंग्रहणरक्षणयोर्विशेषत उपयुक्ता गुणा उच्यन्ते। तत्र **सौशील्यं** शोभनशीलत्वम्; तच्च अतिमहीयसोऽप्यतिहीनेषु गुहगोपालादिष्वपि साध्वसप्रशमनानन्यप्रयोजननीरन्ध्रसंश्लेषस्वभावत्वम्—*गुहेन सहितो रामः, *अहं वो बान्धवो जातः इत्यादि। **वात्सल्यम्** *शरणागतवत्सलः इत्याद्यभिप्रेता स्वरक्षणीयतयाऽभिमतेषु दोषतिरस्कारिणी प्रीतिः। दोषाणां गुणत्वेन दर्शनमिति त्वतिवादः। क्षमाकाष्ठाभूतवात्सल्यकथनेन क्षमाऽप्युक्ता भवति; * अपिचेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक्। साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः॥ * अपि पापेष्वभिरता मद्भक्ताः पाण्डुनन्दन। मुच्यन्ते पातकैः सर्वैः पद्मपत्रमिवाम्भसेति चाह। **मार्दवम्** * तं विना कैकयीपुत्रमित्यादिवादिन आश्रितविरहाक्षमतया सुप्रवेशत्वम्, सापराधेषु शासनोन्मुखस्यापि सामप्रधानत्वं वा; यदाह—* सामोपहितया वाचा रूक्षाणि परिवर्जयन् इति। **आर्जवम्** * ऋजुबुद्धितया सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे इत्यादिषूक्तं मनोवाक्कायव्यापाराणां मिथःसंवादित्वम्; तेन संश्रितेषु विप्रलिप्सानुदयः। **सौहार्दम्** * सुहृदं सर्वभूतानाम्, * उरसा प्रतिजग्राह पार्थं संछाद्य माधवः इत्यादिप्रसिद्धं सामान्यतो विशेषतश्च हितैषित्वम्; तच्च विषयभेदात्क्वचित् * एष एवासाधु कर्म कारयति तमित्याद्युक्ताधोनिनीषया न विरुध्यते। **साम्यं** जातिगुणवृत्तादिनिम्नोन्नतत्वानादरेण सर्वैराश्रयणीयत्वम्; यथा—*शबर्या पूजितः सम्यक्, * धन्योऽहमर्चयिष्यामीत्याह माल्योपजीवनः इत्यादि। अत एव *समोऽहं सर्वभूतेष्वित्याह। एतेन

स्वतोऽपक्षपातित्वम्, आश्रितेषु यथार्हमादरसंभावनाक्रमवैषम्यरहितत्वं च सिध्यति; यथाकर्म फलदायिन ईश्वरस्य आश्रयणोपाधिकपक्षपातोऽपि समत्वाविरोधी। **कारुण्यम्** अनुद्दिष्टस्वप्रयोजनान्तरा परदुःखनिराकरणेच्छा। परदुःखदुःखित्वादिकं तु न लक्षणम्, अव्याप्तेरतिव्याप्तेश्च। सर्वप्रशासितुः सापराधनिग्रहस्यापि शास्त्रसिद्धत्वात् तदविरोधेन कारुण्यं नियन्तव्यम्, लोकेऽपि तथैव व्युत्पत्तेः। **माधुर्यं** क्षीरवदुपायभावेऽपि स्वादुत्वम्; तच्च * माधुर्यं परमित्यादिषूक्तम्। द्वेषवतां जिघांसितानामपि दृष्टिचित्तापहारित्वेन रसावहत्वं वा; येन शिशुपालस्य तादृशी चरमदशा, अनन्यमनसाम् * मच्चित्ता मद्गतप्राणाः इत्याद्युक्तावस्था च। वधोद्योगप्रदर्शनेऽपि हि सौम्यत्वम् * एह्येहि फुल्लाम्बुजपत्रनेत्रेत्यादिषु प्रसिद्धम्। **गाम्भीर्यं** भक्तानुग्रहवदान्यत्वादेरानूल्तो दुरवगाहत्वम्; आश्रितापराधेषु प्रतिग्रहीतृनिकर्षादिषु च सतोऽपि स्वज्ञानस्य गोपनेन दुर्ज्ञानत्वं वा। तदभिप्रायेण हि सर्वज्ञस्याप्यविज्ञातृत्वोक्तिः। **औदार्यं** पात्रलाघवं देयगौरवं चानादृत्य दायविभागन्यायेन प्रत्युपकारादिनिरपेक्षं वितरणरसिकत्वम्, प्रभूतं दत्वाऽप्यतृप्तत्वं च। अत एव ह्यर्थिनः सर्वान्स्वयमुदारानाह। **चातुर्यम्** रक्षणीयेषु * जनयन्प्रत्ययं तदेत्यादिप्रसिद्धमतिशङ्काशमनदोषगोपनादिरूपमजडक्रियत्वम्; येन विभीषणसुमुखादिषु विरुद्धानप्यनुकूलयति, शुभाश्रयस्वाकारप्रदर्शनाद्ययत्नोपायैर्विषयवैराग्यादिकं च जनयति। **स्थैर्यं** शरणागतसंग्रहे दोषप्रदर्शकैरन्तरङ्गैरप्यकम्पनीयत्वम्; तथा चाह—* मित्रभावेन संप्राप्तं न त्यजेयं कथंचनेत्यादि। **धैर्यम्** *अप्यहं जीवितं जह्यामित्यादिषूक्तमत्यन्ताभिमतवियोगप्रसङ्गेऽप्यभिन्नप्रतिज्ञत्वम्। भीष्माद्याश्रितप्रतिज्ञारक्षणाय स्वप्रतिज्ञाभङ्गेऽप्येतादृशप्रतिज्ञासिद्धिः; अत एव * द्यौः पतेत्पृथिवी शीर्येत् हिमवान् शकलीभवेत्। शुष्येत्तोयनिधिः कृष्णे न मे मोघं वचो भवेदित्यादिभिरविरोधः। व्यत्ययेन वा स्थैर्यधैर्ये व्याख्यातव्ये। अतर्कितोपनतेऽपि बलवति प्रतिपक्षे सावज्ञदृढचित्तत्वं वा धैर्यम्; यथाऽऽहुः- * कपोले जानक्याः इत्यादि। जीवत्यपि महाबले रावणे सागरेऽप्यलङ्घिते विभीषणमभिषिञ्चता दर्शितोऽयं गुणः। **शौर्यम्** असहायस्यापि भीमे परबले स्वबल इव निर्भयप्रवेशसामर्थ्यम्, यथा—जनस्थानयुद्धमूलबलनिबर्हणादिषु। **पराक्रमः** प्रविष्टस्य परसैन्ये * छिन्नं भिन्नं शरैर्दग्धमित्याद्युक्तो व्यापारः। * अभियाता प्रहर्ता च इत्याद्युक्ताविमौ द्वौ गुणौ आश्रितविरोधिभङ्गार्थौ, धैर्यादयस्त्रयो वा॥

अथेष्टप्रापणार्थौ गुणावाह—**सत्यकामसत्यसंकल्पे**ति॥ इह एतौ [शब्दौ] भावप्रधानौ कर्मधारयवृत्तौ वा। काम्यन्त इति कामाः, स्वेन स्वाश्रितैश्च भोग्या विभूतयः; ते च सत्याः नित्या इत्यर्थः। अमिथ्याभूतकामत्वम् अप्रतिहतेच्छत्वं च नैरर्थक्यपुनरुक्तिभ्यां नात्र विवक्षितम्। सत्यसङ्कल्पत्वं स्वावताराद्यपूर्वभोग्यान्तरसृष्टौ जगद्व्यापारमोक्षप्रदानादिषु चामोघसङ्कल्पत्वम्; तेन तत्सङ्कल्पादभिमतलाभे निःसंशयत्वं स्यात्॥

उक्तगुणवर्गादधिकोपकारकं गुणद्वयमाह—**कृतित्वकृतज्ञते**ति॥ कृतमिह उपकारः, कृतज्ञादिशब्दे तथा दृष्टेः; तद्वत्त्वं कृतित्वम्, उपकर्तृत्वमित्यर्थः। यद्वा, * अभिषिच्य च लङ्कायामित्याद्युक्तमाश्रितकार्यपूरणेन कृतकृत्यत्वम्, कर्तव्यशेषरहितेषु कृतिशब्दप्रयोगात्। * न मे पार्थास्ति कर्तव्यमित्युक्तं विहितानुष्ठाननैरपेक्ष्यं धर्मप्रवर्तनार्थानुष्ठानत्वं वा विवक्षितम्; तेनापि परोपकारार्थमेव प्रवृत्तत्वमुक्तं भवति; श्रूयते च—* न कर्मणा वर्धते नो कनीयानिति; तथा च श्रुत्यन्तरम्—* स न साधुना कर्मणा भूयान् नो एवासाधुना कनीयानिति। अथवा *आदिकर्मणि क्तः; कृतं कर्तव्यत्वेनोपक्रान्तम् आश्रितानां यद्धितम्, तत्सर्वं पूर्वमेवानेन प्रयोजककर्त्रा प्रारब्धमित्यर्थः। स्वेन कृतं परोपकारं प्रत्यपि स्वस्यैव शेषित्वं वा कृतित्वम्। **कृतज्ञता** परैः कृतस्यानुकूल्यलवस्य पश्चात्तैरनन्तापकारकरणेऽपि स्वयं चानन्तप्रत्युपकार-

करणेऽपि अकृतप्रत्युपकारवत् तदनुबन्धिपर्यन्तसंरक्षणाय तस्यैवानुदर्शनम् ; यथोक्तम्—* न स्मरत्यपकाराणां शतमप्यात्मवत्तया । कथंचिदुपकारेण कृतेनैकेन तुष्यति ॥ इति * गोविन्देति यदाक्रन्दत्कृष्णा मां दूरवासिनम् । * त्वदङ्घ्रिमुद्दिश्येत्यादि च । एतेन संश्रितानां पश्चाद्दोषसंभवेऽपि हितैषिणः शिक्षणमात्रप्रवृत्तत्वं सिध्यति । अथवा, अर्थिषु नियमान्तरानुसारेण स्वकृतं तादात्विकप्रत्याख्यानमकृत्यवज्जानातीति कृतज्ञः ; यदूचे—* शिरसा याचतस्तस्य वचनं न कृतं मयेति । इदं च प्राप्तावसरे भरतस्येवापेक्षापूरणाय स्यात् ॥

आदिशब्देन * आनृशंस्यमनुक्रोशः इत्यादिप्रसिद्धसर्वगुणसंग्रहः । असंख्येयशब्दः * यथा रत्नानि जलधेरसंख्येयानि पुत्रक । तथा गुणा ह्यनन्तस्याप्यसंख्येया महात्मनः इत्यादिवचनस्मारकः । आश्रितविरोधिनिरसनार्थतया क्रोधादेरपि **कल्याणशब्देन** संग्रहः । * चतुर्मुखायुर्यदि कोटिवक्त्रः, *वर्षायुतैर्यस्य गुणा न शक्याः इत्यादिप्रसिद्धापरिच्छेद्यगुणानन्त्यं तापत्रयप्रशमनत्वं दुरवगाहत्वं च व्यनक्ति—**गुणगणौघमहार्णवेति** ॥ एकैकगुणस्यावान्तरानेकगुणगर्भत्वं गणशब्देन व्यज्यते । गुणगणा एव ओघाः जलप्रवाहाः, तेषां महार्णव इवायमेकाश्रयभूत इति भावः ॥

अथ स्वरूपस्य विग्रहवत् गुणवच्च विग्रहस्य शोभातिशयहेतुभूतानि भूषणान्युच्यन्ते—**स्वोचितेति** ॥ उक्तस्वरूपरूपगुणवतः स्वस्यानुरूपत्वं स्वोचितत्वम् । किरीटत्वादिभेदस्य तत्तत्स्वरूपोपादानसिद्धत्वात्, आश्चर्यत्वस्य पृथगुक्तेश्च अत्र विविधविचित्रशब्दौ हेमरत्नमुक्तादिमयत्वेन तत्तदवान्तरशिल्पविशेषैश्च प्रत्येकं वैषम्यं ब्रूतः । **अनन्तशब्द**श्चाश्चर्यविशेषकः । असंख्येयत्वविवक्षाया**मपरिमित**शब्दः पृथुतरत्वपरः । नित्यनिरवद्यत्वाभ्यां प्राकृतभूषणव्यावृत्तिः ; * स्रग्वस्त्राभरणैर्युक्तमिति हि नित्यं रूपं प्रतिपाद्यते । सर्वदा निरवद्यत्वेन वा कादाचित्कावद्यशङ्काव्युदासः । सर्वगन्धस्यापि दिव्यरूपस्यामोदातिशयहेतुतया निरतिशयसुगन्धत्वम् । अनभिमतकाठिन्याद्यभावात् निरतिशयसुखस्पर्शत्वम् । सूर्यादितेजोभिभावुकदिव्यविग्रहतेजसाऽप्यनभिभूतत्वात् निरतिशयौज्ज्वल्यत्वम् । कर्णिकामकुटव्यावृत्त्या सर्वाधिपत्यसूचनार्थं किरीटशब्देन मकुटविशेषणम्; धारकपुरुषभेदेन हि मकुटद्वैविध्यं शिल्पशास्त्रादिप्रसिद्धम् । यद्वा, * नाकुण्डली नामकुटी इति प्रयोगात् शिरोभूषणमात्रे मकुटशब्दः । अथ वा, किरीटस्योर्ध्वभागो मकुटशब्देनोच्यते । मकरसंनिवेशं कुण्डलं **मकरकुण्डलम्** । अविभक्तलक्षणरूपस्यापि श्रीवत्सस्य भूषणसमानतया भूषणत्वोक्तिः । तादृशपृथक्संस्थानयोगाच्च, भूषणदेवताध्याने तदभिव्यक्तिः । **मुक्तादामानि** एकावलीत्रिसरादीनि । पीताम्बरस्य भूषणतयोक्तिः शोभातिशयहेतुत्वमहार्घत्वाद्यभिप्राया ; यथा—* अतसीपुष्पसंकाशः पीतवासा जनार्दनः । व्यभ्राजत सभामध्ये हेम्नीवोपचितो मणिरिति । **आदिशब्देन** च हस्तबन्धाङ्गुलीयकादिसंग्रहः । उक्तगुणोत्कर्षहेतुभूतद्रव्यवैलक्षण्यज्ञापनाय भूषणायुधयोर्**दिव्यशब्दः** ॥

एवमाश्रितानामनुभवार्थानि भूषणान्युक्त्वा तदनुभवतद्रक्षणयोरुपयुक्तानि दिव्यायुधान्याह—**स्वानुरूपेति** ॥ पूर्वोक्तविग्रहादिविशिष्टापेक्षया स्वशब्दः । तत्तदानुरूप्यं यथोचितं ग्राह्यम् । सर्वेषामायुधानां सर्वायुधकार्य[शक्त]करत्वात् अचिन्त्यशक्तित्वोक्तिः । कुठारटङ्ककुद्दालादिकार्यं सालशैलवसुधातलभेदनमेकेन हि शरेण कृतमुच्यते * बिभेद च पुनः सालान्, * सहायकृत्यं किं तस्येत्यादिभिः । यद्वा, नित्यसूरिसमाविष्टतया तदिच्छानुगुणविचित्रकार्यसामर्थ्यमिह विवक्षितम्; उक्तं **चोत्तरश्रीरामायणे**—* शरा नानाविधाश्चापि धनुरायतविग्रहम् । अन्वगच्छन्त काकुत्स्थं सर्वे पुरुषविग्रहाः इति । चक्रस्य हेतिराजत्वेऽपि शङ्खस्य पूर्वोक्तिः, सर्वशक्तेर्भगवतो मोक्षप्रदानशक्तिसूचकतया अभ्यर्हित-

त्वाभिप्राया; यथोक्तं **परमसंहितायाम्**—*सृष्टिबीजं तथा पद्मं चक्रं स्थितिनिबन्धनम् । गदा संहारबीजं तु शङ्खं मुक्तिनिबन्धनम् ॥ इति । एवमन्यत्रापि । अत्र पञ्चानां कण्ठोक्तिः प्राधान्यात् । पञ्चायुधानि पञ्चभूतशक्तिरूपाणीति **भा[रते]गवते** प्रोक्तम्; अस्त्रभूषणाध्यायादिषु तु महदादितत्त्वरूपाणीति; तदुभयं तात्पर्यभेदादविरोधेन नेयम् । **आदि**-शब्देन हलमुसलादिसंग्रहः । सहस्रभुजविश्वरूपादिविग्रहेष्वायुधानामसंख्येयत्वम् *अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधमित्यादिभिः सुव्यक्तम् । नित्यनिरवद्यत्वं पूर्ववत् । शुभलक्षणपौष्कल्यात्, आभरणकोटावपि निविश्य शोभातिशयहेतुत्वात्, अनुकूलतमस्वभावत्वात्, मुमुक्षुध्येयविग्रहविशेषणतया मोक्षोपयोगित्वाच्च निरतिशयकल्याणत्वम् ॥

(**स्वाभिमतेत्यादि** ॥) अथैवंविधभूषणायुधादिविशिष्टस्य निरुपाधिकभोग्यस्य भर्तुः प्रधानभोक्तृत्वेनावस्थिता देवीः प्रतिपादयन् प्रथमं व्याख्येये प्राप्यप्रापकदशयोर्नित्यान्वितत्वेन निर्दिष्टां श्रियमादरातिशयादुक्तप्रकारविशिष्टत्वे प्रमाणदार्ढ्यद्योतनाय पूर्ववत्पुनराह—**स्वाभिमतेति** ॥ श्रियो वल्लभ इति विग्रहे *नित्यानुकूलं स्वतः इत्यादिप्रसिद्धस्वभावायाः श्रियोऽप्यसौ नित्यनिरतिशयभोग्य इति दर्शितं स्यात् । श्रीः वल्लभा यस्येति विग्रहे तु, प्रियतमया तया निवेदितं न प्रत्याख्यातीति फलति । ईदृशं चाभिमतत्वम् *न जीवेयं क्षणमपि विना तामसितेक्षणाम्, *न त्वहं तां विना सीतां जीवेयं हि कथंचन, *कच्चिन्न तद्धेमसमानवर्णम्, *कुशली यदि काकुत्स्थः, *मत्कृते काकमात्रे तु, *यदि रामः समुद्रान्ताम्, *दुष्करं कृतवान् रामः इत्यादिभिस्तात्पर्यवृत्त्या व्यज्यते ॥

नित्यनियतप्राधान्यतारतम्यक्रमेण श्रिया सहैकासनस्थे देव्यौ तच्छायासंकाशतया दर्शयति—**एवंभूतेति** ॥ तदाहुः—*देवि त्वामनु नीलया सह मही देव्यः सहस्रं तथेति । उपदिश्यमानधर्माधारादतिदिश्यमानधर्माधारस्य स्वतः प्राप्तवैषम्याविरोधेन साम्यं व्यवस्थाप्यम् । पररूपेऽपि देवीत्रयसंबन्धः प्रमाणसंमतः; यथोक्तं **बलपौष्करे**—*देवो वैकुण्ठनाथस्तु अनन्तासनसंस्थितः । सेव्यः श्रीभूमिनीलाभिः प्रादुर्भावैस्तु चाखिलैः ॥ शङ्खचक्रधरो नित्यं जानुन्यस्तैकहस्तवान् । अभयप्रदहस्तश्च नीलजीमूतसंनिभः ॥ ध्यातव्यो नित्यलोकस्थो भुक्तिमुक्तिफलप्रदः ॥ इति । **नित्यग्रन्थो**-क्तध्याने तु *नागभोगे विन्यस्तवामभुजमित्येतत् संहितान्तरमूलम् । एतेन वर्णभुजादिविप्रतिपत्तिरपि निरस्ता । अचिन्त्यशक्तेरीश्वरस्य स्वच्छन्दवृत्तेः परसंज्ञितरूपेऽपि तत्तत्प्रतिपत्त्यर्थं तत्तत्संहितोक्ता विशेषा नान्योन्यं बाधमर्हन्ति । यथा नरसिंहरूपे सप्तसप्ततिभेदाः; यथा च कृष्णरूपाण्यनन्तानीत्युच्यते । एवं परव्यूहादिष्वपि यथोपदेशं सर्वस्य सत्यत्वम् । गीयते च—*पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः इति । क्वचिद्वल्लभतया क्वचिन्नायकतया निर्देशस्य तत्तद्देव्यनुगुणं तात्पर्यं ग्राह्यम् ॥

एवं देवीपर्यन्तैराम्रेडितातिशयस्य परमभोग्यस्यारण्यचन्द्रिकात्वव्युदासाय नित्यभोक्तृवर्गमाह—**स्वच्छन्देति** ॥ सूरयो हि स्वाम्यभिमतं स्वयं साक्षात्कृत्य, आत्मात्मीयं सर्वं तदर्थं विनियुज्य, तमनुवर्तन्त इति ज्ञापनाय **स्वच्छन्दानुवर्ती**त्युक्तम् । **स्व**शब्दः पूर्वोत्तरवदीश्वरविषयः । **स्थिति**रिह स्वरूपस्य सर्वकालानुवृत्तिः । **प्रवृत्तिः** एषां कैंकर्यरूपो व्यापारः । स्वरूपादीनां **भेदः** तत्तत्प्रतियोग्यपेक्षया विलक्षणव्यवहारहेतुभूत आकारः । अशेषेत्यादिकं व्याख्यातम् । स्वरूपनित्यत्वे सर्वात्मसाधारणेऽपि सूरिषु विशेषत उक्तेन सदासर्वज्ञत्वलक्षणेन नित्यत्वेन मुक्तव्यावृत्तिः, नित्यनिरवद्यतया वा; निरवद्यत्वं हि दुःखादिदोषगन्धरहितत्वम्; यथोक्तम्—*हताखिलक्लेशमलैः स्वभावत इति । ज्ञानादिविशेषणं वा नित्यनिरवद्यत्वम्; तेन कैङ्कर्ये स्वाधीनस्वार्थकर्तृत्वभोक्तृत्वभ्रमराहित्यसिद्धिः । ज्ञानस्य निरतिशयत्वमीश्वरज्ञानवत्

सर्वविषयत्वम् । क्रियाया ऐश्वर्यस्य च निरतिशयत्वं कैङ्कर्यमात्रे स्थाप्यम् । सर्वविषयत्वे तु परवत्सर्वशरीरत्वादिप्रसङ्गः । अत एव शक्तानामपि जगद्व्यापारेषूदासीनत्वमित्यापातास्तिकपक्षोऽपि निरस्तः । प्रवृत्तिशब्देन क्रियायाः पृथङ्निर्दिष्टत्वादत्र क्रियाविषयमैश्वर्यमिति वा योज्यम् । तदप्येषां परार्थं पराधीनं च । आदिशब्देन कैंकर्यानुगुणबलवीर्यादिसंग्रहः । तत्तत्सेवाविशेषनियतासंख्यातावान्तरेच्छादिवैचित्र्याभिप्रायेण **अनन्तगुणगण**शब्दः । शेषादीनां विशेषाः * तया सहासीनमित्यादिश्लोकेषु द्रष्टव्याः । आसनवाहनसेनेशद्वारपालादिभेदेन नानाविधत्वम् । **अनन्त**त्वमिह असंख्यातत्वम् । **परिजनाः** छत्रधारकादयः । **परिचारिकाः** अनुग्रहाविमलाद्याः, तथा कान्तिवारुणीसूत्रवतीरुद्रासुकीर्तिप्रभृतयः शेषादिपत्न्यः ; ता अपि हि तेषां यथार्हं सान्तःपुरस्वामिसेवाविशेषार्था एव । एवम् * गुणैर्दास्यमुपागत इति न्यायेन स्वामिविग्रहगुणैरपि कैंकर्ये प्रेरितत्वमभिप्रेत्याह—**परिचरितचरणयुगलेति** ॥

एवं नित्यविग्रहादियुक्तस्य नित्यसूरिसेव्यस्य मुक्तगम्यं निवासस्थानमाह—**परमेति** ॥ * परमयोगिवाङ्मनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभाव इति संबुद्ध्यन्तं केचिद्व्याचक्षते ; तदा पूर्वोक्तानां सर्वेषां परत्वसौलभ्योपयोगित्वज्ञापनाय तदुभयं स्वरूपस्वभावशब्दाभ्यां विवक्षितम्, स्वरूपनिरूपकं निरूपितस्वरूपविशेषकं चेति धर्मवर्गद्वयं वा । एवं सति पूर्वोक्तमेव मुखान्तरेणानवसरे निगमितं स्यात् ; इतो वरमनुक्तपरमव्योमप्रकर्षकथनम् । तथा च तद्विशेषणतयैव सप्तम्यन्तत्वेन **श्रीवकुण्ठगद्ये**ऽप्येतत्पठितम् । परमयोगिनः साक्षात्कृतपरब्रह्मस्वरूपाः श्वेतद्वीपवासिनः ; *ये तु मुक्ता भवन्तीह नरा भरतसत्तम । तेषां लक्षणमेतद्धि यच्छ्वेतद्वीपवासिनामिति हि स्मर्यते । परमव्योम्नः स्वरूपं शुद्धसत्त्वमयम् । तमसः परस्यापि परमव्योमस्वरूपस्यापरिच्छेद्यत्वमूर्ध्वादिभागेन व्यवस्थाप्यम् । तत्स्वभावो भोग्यतमत्वादिरूपः । विविधशब्दो भोग्यप्रभृतिषु त्रिष्वप्यन्वेतव्यः । **भोग्यम्** अप्राकृतं स्वाश्रयं शब्दादि । तदुपस्थापकतया स्वीकृतानि **भोगोपकरणानि** । **भोगस्थानानि** क्रीडापर्वतादीनि । स्वरूपगुणसंस्थानादिवैचित्र्यातिशयेन नित्यमपूर्ववदनुभाव्यतया अनन्ताश्चर्यत्वम् । प्रत्येकं महद्भिरसंख्यातैश्च रत्नभूषणभद्रासनादिभिर्योगादनन्तमहाविभवत्वम् ; पर्यङ्कविद्यादिषु हि विचित्रनदीह्रदसभादिविशिष्टं मुक्तगम्यं स्थानमुपदिश्यते—*सहस्रस्थूणे विमिते दृढ उग्रे यत्र देवानामधिदेव आस्ते इति च तलवकारा अधीयते । पूर्वोक्तापरिच्छेद्यत्वे हेतुरनन्तपरिमाणत्वम् । अनित्यसावद्यस्थानान्तरव्यवच्छेदार्थमिह **नित्यनिरवद्यत्वोक्तिः** । अत्र पञ्चोपनिषत्प्रतिपाद्यानां भूतानां तत्संघातरूपाणां च केषांचित् भगवन्नित्येष्टत्वेन नित्यत्वमविरुद्धम् । त्रिगुणवत्कर्मिणां भगवत्स्वरूपतिरोधानादिहेतुत्वाभावान्निरवद्यत्वम् । निरतिशयत्वं स्थानगुणैः सर्वैः सर्वस्थानातिशायित्वम् । यथोक्तं **महाभारते**—* रम्याणि कामचाराणि विमानानि सभास्तथा इत्युपक्रम्य, * एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः इति, * आत्मा केवलतां प्राप्तो यत्र गत्वा न शोचति । ईदृशं परमं स्थानं निरयास्ते च तादृशाः इति च । * कुठि गतिप्रतिघाते इति धातुः ; गतिरवगतिः । ज्ञानप्रतिघातककर्मप्रसङ्गरहिता नित्यसूरयो विकुण्ठाः, तैः संबन्धादत्र **वैकुण्ठ**शब्दोऽप्राकृतस्थानपरः ; * विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः । सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ इत्यादिभिस्तत्सिद्धिः । अत्र हि व्यतिरेकविभक्तिस्वारस्यात् *परमे व्योमन् इत्यादिभिरैकार्थ्याच्च परमपदशब्दो न परमात्मस्वरूपपरः । * नाकस्य पृष्ठमारुह्य गच्छेद्ब्रह्मसलोकताम्, * दिव्यं स्थानमजरं चाप्रमेयम् * एकान्तिनः इत्यारभ्य * तेषां तत्परमं स्थानं यद्वै पश्यन्ति सूरयः इत्यादिभिः स्थानविशेषस्य स्पष्टोक्तेः । न चैतेषामण्डान्तर्वर्तिभगवल्लोकविषयत्वम्, तदन्तर्वर्तिनां सर्वेषामुत्पत्तिविनाशश्रवणात्, एतस्य च नित्यत्वाक्षरत्वाजरत्वोक्तेः, * अण्डं भित्त्वा तथोद्गता इत्यादिभिरण्डबहि-

भूतत्वसूचनाच्च । तथाऽपि त्रिगुणान्तर्भावोऽस्त्विति चेत्, तन्न; तमस्तत्त्वादर्वाचां **सुबालोपनिषदि** प्रलयप्रतिपादनात्, मुक्तगतौ शीर्षकपालप्रभृति तमःपर्यन्तं तत्त्वभेदेन गन्तव्यदेशाभिधानात्, *आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्, *तमसः परमो धाता शङ्खचक्रगदाधरः इत्यादेश्च । नाथः ईश्वरः । *नाथृनाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु इति नाथतेरैश्वर्यार्थत्ववचनात् तस्मिन् दिव्यदेशे भगवत ऐश्वर्यं स्वेनाप्यपह्नोतुमशक्यमिति भावः ॥

(स्वसंकल्पेत्यादि ॥) एवं नित्यविभूतियोग उक्तः । अथ तत्प्रतिद्वन्द्विलीलाविभूतियोगं वदन् *कारणं तु ध्येयः, *यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्, इत्यादिप्रसिद्धस्य मुमुक्षुसमाश्रयणीयस्य *यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते *जन्माद्यस्य यतः इत्याद्युक्तं लक्षणमप्याह—**स्वसंकल्पेति** ॥ बद्धानामीश्वराभिमतापरिज्ञानेन प्रायशः प्रवृत्तिरिति ज्ञापयितुम् अचित्समभिव्याहारेण सर्वचिदचित्साधारणं संकल्पानुविधायित्वमुक्तम्; प्रकृत्यादीनां स्वरूपस्थित्योरीश्वरनित्येच्छावशेन नित्यसिद्धत्वमिहाभिप्रेतम्; प्रवृत्तिषु तु संकल्पजन्यत्वम्; प्रकृतेः स्वरूपं त्रैगुण्येन निरूप्यम्; संसारिपुरुषस्य तु संकुचितज्ञानत्वेन; कालस्य तु कलामुहूर्तादिमयत्वेन; त्रयाणां **स्थितिः** पूर्ववत् । **प्रवृत्तिः** व्यापारः । अत्र प्रकृतिग्रहणं प्राकृतानामप्युपलक्षणम् । तेन नारायणशब्देन *नराज्जातानि तत्त्वानि इत्याद्युक्तनिरुक्तिः सूच्यते । प्रकृत्यात्मकजगदुक्त्या वा कार्यतत्त्वसंग्रहः । लीलाविभूतेरशेषत्वान्यशेषत्वभ्रमसंभवस्थानत्वात् तदपनोदनाय अत्र स्वशेषतैकस्वभावत्वमुक्तम् । शेषत्वस्य शरीरलक्षणत्वसिद्ध्यै यावत्सत्ताकत्वमिह विवक्षितम्; तथा निरुपाधिकान्यशेषत्वराहित्यं च । अत्र शरीरस्वभावेष्वाधेयत्वादिषु संकल्पानुविधायित्वोक्त्या नियाम्यत्वं शाब्दम् । आधेयत्वमप्यभिप्रेतम् । प्रकृत्यात्मकत्वं भोग्यभोगोपकरणादौ । समष्टिव्यष्टिपुरुषविभागरूपतया पुरुषात्मकत्वं भोक्तृवर्गे । अत्र भोक्तृत्वं कर्मोपाधिकम् । परमपदे तु निरुपाधिकभोक्तॄणां सतामप्यनुक्तिस्तत्रत्यानां स्वाधीनस्वार्थभोक्तृत्वभ्रमराहित्याभिप्रायेण । क्षणलवादिषु कालावच्छेदेषु कालात्मकत्वम् । तेषां जगच्छब्देन ग्रहणम् अभूत् अस्ति भविष्यतीत्यादिरूपेण जगद्विशेषणत्वप्रतीत्यनुसारात् । व्याप्तस्यापि कालस्य लीलाविभूतिमात्रे पठनम् *कालं स पचते तत्र न कालस्तत्र वै प्रभुः, *कलामुहूर्तादिमयश्च कालो न यद्विभूतेः परिणामहेतुरिति नित्यविभूतेरकालकाल्यत्वज्ञापनार्थम् । तत्र तत्तदनित्यसद्भावेऽपि लीलाविभूतिवत् कालनियमो नास्तीति विशेषः । भोग्यप्रभृति सर्वं प्रत्येकं विविधम् । तत्तदवान्तरविशेषविवक्षया **विचित्रत्वोक्तिः** । आश्चर्यतया वा; *जगदेतन्महाश्चर्यं रूपं तस्य महात्मनः इति ह्युच्यते । एकैकवर्गव्यक्तीनामसंख्यातत्वादनन्तत्वम् । भोग्यभोगोपकरणादीनि पूर्ववत् । प्राकृतत्वादिरिह विशेषः । भोगश्चात्र सुखदुःखानुभवात्मकः । महदादीन्यनन्तब्रह्माण्डादीनि च संगृह्णता निखिलशब्देन कतिपयजगत्कारणविरिञ्चादिव्यावृत्तिः । निखिलजगदुदयादेरेकैकस्यैव ब्रह्मलक्षणत्वे संभवत्यपि व्यष्टिसृष्ट्यादिनीत्या संभवन्तीं भिन्नकर्तृकत्वशङ्कां निरसितुमिह त्रितयोक्तिः । जगन्निष्ठानामुदयविभवलयानां परमपुरुषलीलात्वोक्तिः सर्वशरीरतया तत्तद्विशिष्टरूपेण तत्तदवस्थो भवतीत्युपादानत्वसूचनार्था । परिपूर्णतया प्रयोजननिरपेक्षस्य कथं जगद्व्यापार इति शङ्कानिरसनाय लीलाशब्दः । *क्रीडतो बालकस्येव, *क्रीडा हरेरिदं सर्वम् *हरे विहरसि क्रीडाकन्दुकैरिव जन्तुभिः, *लोकवत्तु लीलाकैवल्यमित्यादिभिस्तत्सिद्धिः । लीलारूपप्रयोजनवतोऽप्यवाप्तसमस्तकामत्वं सर्वत्राविहतेच्छत्वम् ॥

एवं नारायणशब्दोक्तं शरण्यत्वं यथानिरुक्ति संबोधितम्; अथ *सत्यकाम इत्यादेः पूर्वापरपुनरुक्तिपरिहाराय प्रागुक्तेष्वेवार्थेषु इदं समाख्याष्टकं प्रमाणीक्रियत इति केचिद्व्याचख्युः । तत्र चतुर्णां समाख्यात्वं व्यक्तम् । सत्यकामादि-

शब्दानां कथंचित्समाख्यात्वं कल्प्यम् । **परब्रह्मभूते**त्यत्र तु ब्रह्मशब्दमात्रं समाख्या; अन्यथाऽपि नामत्वकल्पने गौरवं स्यात् । अत्र परशब्देन विशेषणं त्वौपचारिकप्रयोगव्यवच्छेदार्थम् । **सत्यकामसत्यसंकल्प**शब्दौ पूर्वं विशेषणमात्र-परतयोक्तौ; इह तु तत्प्रमाणतया यथाश्रुति तत्तद्विशिष्टविषयतयेति विशेषः । लीलापदसूचितं जगन्निमित्तत्वमपि सत्य-संकल्पत्वेन स्थापितम्; जगदुदयादिलीलात्वद्योतितमुपादानत्वं तु * **परब्रह्मभूत** इत्यनेनाभिप्रेतम्, * सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानित्याद्यनुसारात् । एवमभेदश्रुतिबलादुपादानत्वाभिमतस्य ब्रह्मणः स्वरूपपरिणामपक्षेण चिदचिद्गतसर्वदोषान्वयः शङ्क्येतेति तत्परिहाराय स्वयमेव गीतं श्रुत्यर्थमाह—**पुरुषोत्तमेति** ॥ अत्र पञ्चम्यादिविभक्तित्रयेऽपि समासो द्रष्टव्यः ।

नन्वेवं भेदाभेदश्रुत्योर्विरोधादन्यतरबाधः स्यादित्यत्र घटकश्रुतिसिद्धमाह—**महाविभूते इति** । विभूतिशब्दोऽत्र नियन्तव्यपरः । * यदण्डम् इति श्लोकार्थ इहानुसंधेयः । शरीरतया विभूतित्वादत्र स्वरूपभेदेऽपि सामानाधिकरण्यं मुख्यमिति भावः । एवं सर्वविलक्षणस्य सर्वनियन्तुर्जगद्व्यापारलीलायां स्ववल्लभासामरस्यमभिप्रेत्याह—**श्रीमन्निति** ॥ * विभूतिं प्रति शेषित्वं द्विष्ठमित्यभिप्रयन्नाह—श्रीमन्नितीति **व्यासार्याः** । विभूतीनामाधेयत्वादिनियमैः शरीरत्वं व्यञ्जयितुमाह—**नारायणेति** ॥ नित्यविभूतियोगं शुद्धसृष्ट्युपादानत्वं च प्रभूतोपकारकत्वज्ञापनाय विशेषतः सूचयति—**वैकुण्ठनाथेति** ॥ इदं संबुद्धिद्वयं वा; तदा तु तत्त्वादिसाक्षात्कारप्रतिघातुकरहितदेशादिसंबन्धी वैकुण्ठः । अपेक्षित-सिद्ध्यर्थं सर्वैरपि याचनीयस्तत्प्रदानादावीश्वरश्च नाथः ॥

एतत् * सत्यकामेत्यादिपदाष्टकं प्राप्याकारनिष्कर्षार्थमिति पक्षमपि प्रगुणीकुर्मः—* सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता इति कामशब्दोदितानां ब्रह्मगुणानामपि प्राप्यतोक्तिमभिप्रेत्याह—**सत्यकामेति** ॥ प्राप्यानुप्रविष्ट-नित्यविग्रहविभूतिद्वययोगेऽपि केचित्सत्यकामशब्दं प्रमाणयन्ति । यद्वा, मुमुक्षूणां भोक्तव्यसृष्टेर्भोगस्य चोपकरणतया मता नित्याः पदार्था अस्य सन्तीति भावः । प्राप्तिदशायां विभूतिद्वयेऽप्यपूर्वानन्तभोग्यस्रष्टृत्वमाह—**सत्यसंकल्पेति** ॥ प्रकृष्टभोग्यतयापि निरतिशयबृहत्त्वमाह—**परब्रह्मेति** ॥ * ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिभिरभेदापत्तिशङ्कां परिहरन् बद्धमुक्तविलक्षणतया कैङ्कर्योद्देश्यत्वसंभवमाह—**पुरुषोत्तमेति** ॥ कैङ्कर्यस्थानोपकरणादिसमृद्धिमत्त्वमाह—**महाविभूते इति** ॥ सपत्नीकस्य कैङ्कर्योद्देश्यत्वं सूचयति—**श्रीमन्निति** ॥ संबन्धगुणविभूतिव्यापारैः सर्वैरपि भोग्यत्वातिशयं प्रकाश-यितुमाह—**नारायणेति** ॥ सूरिसेव्यविग्रहविभूतिविशिष्टस्य देवयानपथिकविश्रमस्थानत्वमभिसंधायाह—**वैकुण्ठनाथेति** ॥

अत्र तृतीयमपि पक्षं ब्रूमः—प्रकृतस्य शरण्यस्य स्वीकृतसर्वभरनिर्वहणक्रमः सत्यकामादिभिरष्टभिः पदैरेव बोध्यते। **सत्यकाम!** काम इह प्रपन्नेभ्यो निरतिशयानन्दप्रदानेच्छा, तस्याः सामर्थ्याविनाभावात्सत्यत्वम्; तच्च अमोघत्वम् । **सत्यसंकल्पो**ऽत्र प्रतिबन्धनिवर्तनविषयः । * सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि इति हि त्वमेवात्थेति भावः । **परब्रह्मभूत** निरतिशयबृहत्त्वविशिष्टस्त्वं स्वाश्रितानपि ज्ञानतो भोगतश्च परमसाम्यपर्यन्तं बृंहयिताऽसि । **पुरुषोत्तम** * यो मामेव-मसंमूढ इत्यादिना त्वद्विदां कृतकृत्यत्वोक्त्या त्वन्निर्वाह्यसर्वभरत्वं त्वयैव सूचितम् । यद्वा * षणु दाने पुरु सुनोतीति पुरुषः; बहुप्रदेभ्यः सर्वेभ्य उत्तमत्वात् पुरुषोत्तम । **महाविभूते** विभूतिरिह विभवनम्, प्रभवनम्, नियमनमित्यर्थः । तस्य महत्त्वमपरिच्छिन्नत्वम्; संश्रितान्संसारकारागृहान्निर्गमय्य तदर्थतया सर्वं नियच्छसीति भावः; * अनन्तो देश-कालादिपरिच्छेदविवर्जितः । महाविभूतिरित्युक्तो व्याप्तिः सा महती यतः ॥ इत्यत्रापि नियन्तृत्वेन व्याप्तिर्विवक्षिता । **श्रीमन्** श्रिया नित्यसंयुक्तस्त्वं त्वदभिमतमाश्रितकृत्यं निर्वहसि । **नारायण** संबन्धमनुसंधाय दायविभागन्यायेन स्वामि-

तया स्वार्थं स्वयं स्वात्मानं प्रापयितासीति भावः । **वैकुण्ठनाथ** दिव्यपर्यङ्कसुखासिकायां निजपादमूलसेवां दातुमवस्थितोऽसि । इति त्रिष्वपि पक्षेषु मुखभेदैः पुनरुक्तिपरिहारः सिद्धः ॥

(अपारेत्यादि ॥) अथ शरण्यस्य समर्पितसर्वभरस्वीकरणानुगुणाः स्वस्य चाधिकारोपायनिष्पादका उक्ताश्चानुक्ताश्चाकारा अष्टादशभिः पदैर्निष्कृष्यानुसंधीयन्ते ; तत्र स्वापराधस्वनिकर्षस्वहेयसंबन्धस्वरक्षणविसंवादादिदोषपरिहारोपयुक्तानां गुणविशेषाणां प्रकर्षः प्रथममुच्यते—**अपारेति** ॥ कारुण्यस्यापारत्वम् अवश्यदण्डनीयेष्वस्मादृशेष्वपि प्रवृत्तेः ; यथा—* वधार्हमपि काकुत्स्थः कृपया पर्यपालयदिति । स्वेनाप्युक्तम्—* मच्छरैस्त्वं रणे शान्तस्ततः पूतो भविष्यसि इति, * गच्छानुजानामि रणार्दितस्त्वम् इत्यादि च । न्यूनाधिकत्वदर्शनजनितावज्ञासाध्वसपरिहारार्थमिह सौशील्योक्तिः । तस्यापारत्वं विशेषज्ञेषु विरिञ्चादिषु विष्णवाद्यवतारैः, अनभिज्ञेषु च मत्स्यकूर्मादिषु तत्तत्स्वरूपैरवतारैः निर्विशेषनीरन्ध्रसंश्लेषात् । वात्सल्यस्य अपारत्वं * रिपूणामपि वत्सलः इत्युक्तम् । औदार्यस्यापारत्वम् अर्थिषूदारत्ववचनहेतुभूतमर्थितप्रदाने स्वप्रयोजनाभिसन्धिमत्त्वम्, संश्रितेभ्यः सविभूतिकं स्वात्मानं दत्त्वा तदनुबन्धिषु पशुमनुष्यपक्ष्यादिष्वपि अविश्रान्तत्वं वा ; श्रूयते हि—*नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्ते इति, *नास्याब्रह्मवित्कुले भवतीति च । ऐश्वर्यस्य कथनमिहानादिकालं स्वरक्षणविपरीतवृत्तान् केनचिद्व्याजेन स्वयमेव नियम्याभिमुखीकरोतीति ज्ञापयितुम् । तस्य **अपारत्वम्** * संसारन्यूनताभीतास्त्रिदशाः परिपन्थिनः इति न्यायेन ब्रह्मादिषु देवेषु सुग्रीवादिषु सुहृत्सु वा विरुन्धानेषु तानपि शरणागतानुगुणीकर्तुं समर्थत्वम् । सौन्दर्यस्य अपारत्वं विरुद्धप्रकृतीनां शूर्पणखादीनां सत्त्वस्थानामृषीणामप्यविशेषेण दृष्टिचित्तापहारितया तुष्टूषाजनकत्वम्, असद्वासनादिशामकत्वं च ; यथोक्तं **श्रीपौष्करे** अर्चावतारप्रकरणे—*संदर्शनादकस्माच्च पुंसां संमूढचेतसाम् । कुवासना कुबुद्धिश्च कुतर्कनिचयश्च यः । कुहेतुश्च कुभावश्च नास्तिकत्वं लयं व्रजेदिति । अतिसुन्दर[नित्य]विग्रहेण भगवतः परत्वानुसंधानं तत्सांनिध्यकारणमिति च तत्रोक्तम्—* नित्यसिद्धे तदाकारे तत्परत्वे च पौष्कर । यस्यास्ति सत्ता हृदये तस्यासौ संनिधिं व्रजेदिति । तत्सूचनार्थमैश्वर्यसौन्दर्ययोरिहाव्यवहितपठनम् ॥

*सर्वस्य शरणं सुहृत्, *सुहृदं सर्वभूतानाम्, *सर्वलोकशरण्याय, *सर्वयोग्यमनायासमित्यादिप्रसिद्धस्वभावस्य वायसवानरराक्षसादिविशेषानादरेणाङ्गीकुर्वतस्ते मादृशजनेऽपि गुणवृत्तादिनिकर्षो न त्यागकारणमित्याह—**अनालोचितविशेषेति** ॥ अत्र विशेषशब्दविवक्षितमनालोचितगुणगणेति श्रीवैकुण्ठगद्ये व्यञ्जितम् । प्रपत्तेः सर्वाधिकारत्वमपि अनेन प्रकाशितम् । *दुर्गसंसारकान्तारमपारमभिधावताम् । एकः कृष्णनमस्कारो मुक्तितीरस्य देशिकः, *प्रणम्य कृष्णं सहसा, * एकोऽपि कृष्णे सुकृतः प्रणामः इत्यादिषूक्तमल्पयत्नप्रसाद्यत्वमाह—**प्रणतार्तिहरेति** ॥ अनेन स्वस्य एवंविधावस्थाहेतुः अवतारविशेषोऽप्यनुसंहितः ; उक्तं हि स्वयमेव—* निरस्तेतरभोगाशो वरदं शरणं गतः इति । अत्र प्रणतशब्दः प्रकृतानुगुण्यात्, *प्रपन्नार्तिहरं विष्णुमित्याद्यनुसाराच्च प्रकृष्टप्रह्वीभावयुक्तप्रपन्नविषयो वा । प्रस्तुतावतारे व्यक्ततमं स्वस्मिन्नुपकारतमं च वात्सल्यगुणं पूर्वं द्विरुक्तमपि * मित्रभावेन संप्राप्तम् * दोषो यद्यपि तस्य स्यादित्यादिस्मरणाय पुनराह—**आश्रितेति** ॥ वात्सल्यगुणोदधौ निग्रहादिकं निमग्नं भवतीत्यभिप्रायेण एकशब्दः । अत एव हि सर्वज्ञत्वादौ स्थितेऽपि अविज्ञातृत्वाद्युक्तिः । उपायान्तरं स्वीक्रियतामित्यत्र * अस्मान्वेत्थ परान्वेत्थ इति प्रकारेण मादृशानामकिंचनानामधिकर्तव्यं हिततमं त्वमेव जानासि ; त्वदायत्तानुकूल्यस्य च शेषवृत्तिविधानेऽपि *न त्वं सुप्तो न वा [मृ]गतः ; सर्वज्ञस्य ते, *त्वयाऽपि लब्धं भगवन्निदानीम्, *यदि मे न दयिष्यसे इत्यादिकं न विज्ञापनीयमित्यभिप्राये-

णाह—**अनवरतेति** ॥ अनवरतनिखिलशब्दाभ्यां ज्ञानस्य कालतो विषयतश्च संकोचो व्युदस्तः । *त्वमेवैवं कुरुष्व माम्, * कुरुष्व मामनुचरमित्यादिन्यायेन त्वदधीनव्यापारस्य मे त्वयैव प्रातिकूल्यनिवर्तनादिकमपि कार्यमित्याह—**अशेषचराचरेति** ॥ निखिलशब्दः स्वरूपस्थित्यादिनियन्तव्यकार्त्स्न्यपरः, सार्वकालिकनियमनकार्त्स्न्यपरो वा । आगमैराचार्यादिभिरन्तरात्मतया च बहुप्रकारं हि नियमनम् । न हि अविधेयं ते किंचित्, येन मे अभिमतं प्रतिबन्धाद्विलम्बेत, अलभ्यं वा स्यात्, इति भावः । परिपूर्णस्य मे त्वदङ्गीकारेण न किंचित्प्रयोजनमित्यत्राह—**अशेषचिदचिदिति** ॥ न हि मदेकवर्जं तव सर्वशेषित्वम्, अतो ममाप्यतिशये तव चार्थः प्रकल्पत इति भावः । तथाऽपि यथावस्थितरक्षापेक्षा तव नास्ति, कथं च त्वं रक्षणीयः? इति शङ्कायामाह—**निखिलजगदाधारेति** ॥ गुणादिवत् त्वदपृथक्सिद्धविशेषणस्य ममापेक्षामन्तरेणैव मत्सत्तादिकं त्वयैव रक्ष्यते, तत्साफल्यार्थं रक्षापेक्षादिकमपि त्वयैव कारयितव्योऽहम्, न हि त्वदधीनसत्ताकस्य मे त्वन्निरपेक्षप्रवृत्तिः संभवतीत्यभिप्रायः । एवमेव हि शेषभूतानां स्वतन्त्रस्वामिना त्वयैव यथेष्टं स्वमुद्दिश्य विनियोगः क्रियते इत्याह **अखिलजगत्स्वामिन्निति** ॥ इष्टानिष्टप्रदानसाधारणेऽस्मिन् मद्विनियोगे किं तवायातमित्यत्राह—**अस्मत्स्वामिन्निति** ॥ मदाचार्यसन्ततिसांमुख्येन ममैवंविधत्वत्संबन्धज्ञानाद्यवस्थाप्रदानरूपोपकारे प्रवृत्तेन त्वया शेषपूरणं कार्यमिति भावः । परिपूर्णतया पूर्वोपकारप्रत्युपकारनिरपेक्षस्य तव अकिंचननित्यसापेक्षसंश्रितरक्षणमात्मीयनित्यगुणपरित्राणमिति सूचयति—**सत्यकामेति** ॥ सर्वशक्तेस्तव नित्यसूरिवर्गे मन्निवेशनमीषत्करम्, न हि त्वद्व्रतं केनापि हन्तुं शक्यमित्याह—**सत्यसंकल्पेति** ॥ तथाऽप्यपेक्षितार्थमन्यः कश्चिदाश्रीयतामित्यत्राह—**सकलेतरविलक्षणेति** ॥ * विष्णुपोतं विना नान्यत्किंचिदस्ति परायणम् * भवतां कथ्यते सत्यं विष्णुरेकः परायणमित्यादिभिः अन्येभ्यस्तव मोक्षप्रदत्वादिरूपं विशेषं पश्यन्नहं मुमुक्षुः कमन्यमाश्रयेयम्; न हि परतन्त्रः कश्चित् स्वतन्त्रकृत्यं प्रार्थनीयः; न च त्वं परतन्त्र इति भावः । यद्यर्थिनं मां नाद्रियसे कथं तव औदार्यप्रथा जायेदित्यभिप्रायेणाह—**अर्थिकल्पकेति** । अर्थी च कल्पकश्चेति विग्रहः । अर्थिनां कल्पद्रुम इति वा । उक्तं हि—* स सर्वानर्थिनो दृष्ट्वा समेत्य प्रतिनन्द्य चेति । अर्थिनः कल्पद्रुमा यस्य सः अर्थिकल्पक इति वा विवक्षितम्; यदगीयत—* उदाराः सर्व एवैते इति । अभिमतपुरुषार्थदानार्थमर्थिनामुत्पादकः शास्त्रादिमुखेनार्थित्वापादकश्चेति वा । एवं पूर्वोक्तस्याप्यौदार्यस्य अतिशयप्रदर्शने तात्पर्यादपुनरुक्तिः । *ज्ञातं मया वसिष्ठेनेत्यादिकमनुसंदधानः पाञ्चालीगजेन्द्रादिवदापन्नस्यानन्यगतिकस्य मम एतामापदमवेक्ष्य रक्षितुमर्हसीत्याह—**आपत्सखेति** ॥ आपदि सखिवत् संरक्षक इत्यर्थः । विश्वसनीयत्वस्नेहविषयत्वादिसूचनाय सखिशब्दः । शत्रुमपि * तस्मात्परिश्रान्त इति व्यवस्य न त्वा शरैर्मृत्युवशं नयामीत्यवोचत् ॥

एवं द्वाभ्यामिष्टप्रापकत्वम्, अनिष्टनिवर्तकत्वं च दर्शितम् । अथ तत्र समानाभिप्रायतया नित्ययुक्तामखिलजगन्मातरं पुरस्कुर्वतो मे महान्तोऽप्यपराधास्त्वया क्षन्तव्या इत्याह—**श्रीमन्निति** ॥ संबन्धगुणविभूतिप्रयोजनव्यापारास्ते मदुपेक्षया मन्दफला मा भूवन्, अत आत्मानं नातिवर्तेथा इत्याह—**नारायणेति** ॥ उत्तरखण्डस्थापेक्षया पूर्वं श्रीमन्नित्याद्युक्तम्; इह तु पूर्वखण्डस्थापेक्षया उक्तैः स्वभावैः फलितमाह—**अशरण्यशरण्येति** ॥ स्मर्यते हि—* अगतीनां गतिर्भवानिति । अत एव अनालोचितेत्यादिना न पुनरुक्तिः, तत्र हि तारतम्यानादरे तात्पर्यम् । एतत्सर्वं व्याख्येयविवक्षितप्राप्यप्रापकाकारप्रपञ्चनम् । अस्त्यहमेवम्, एतावतापि किं त्वया लब्धम्, सर्वत्र हि शास्त्रार्थे अधिकारोऽपेक्षित इत्यत्राह—**अनन्यशरण इति** ॥ तत्त्वविदोऽनन्यप्रयोजनस्य मम सिद्धोपायान्तरं नास्ति, * अहमस्म्यपराधानाम्

*न धर्मनिष्ठोऽस्मीत्याद्युक्तावस्थाविशेषविदश्च मे साध्योपायान्तरमपि नास्तीति प्रतिबुद्धोऽस्मि ; अयमेव हि ममात्राधिकार इति भावः । इदं तु व्याख्येयस्योत्तमपुरुषाभिप्रेतमिति ज्ञापनाय, अहमपि न मम शरणमिति व्यञ्जनाय च, अधिकोऽहंशब्दः । अथवा अनन्यशरण इत्युपायान्तरशून्यत्वम्, अहमित्युपायभीरुत्वम्, अतिशङ्काराहित्यम्, प्रयोजनान्तरतदुपायपरित्यागित्वम्, मोक्षार्थप्रपत्त्युन्मुखत्वं च व्यज्यते । एतत्सूचितः कार्पण्यविस्तरः प्रतिवचनवाक्येषु गद्यान्तरयोश्च द्रष्टव्यः । त्वदित्यादिना पूर्वखण्डपदक्रमानुसरणम् । त्वच्छब्दः शरण्यत्वोपयुक्तसर्वाकारवैशिष्ट्यपरः । पादेत्यादिकं प्रागुक्तार्थम् ।

अत्र द्वयम् ॥ पितरं मातरं दारान् पुत्रान्बन्धून्सखीन्गुरून् ।
रत्नानि धनधान्यानि क्षेत्राणि च गृहाणि च ॥
सर्वधर्मांश्च संत्यज्य सर्वकामांश्च साक्षरान् ।
लोकविक्रान्तचरणौ शरणं तेऽव्रजं विभो ॥ ६ ॥

अत्र द्वयमित्यस्य व्याख्यातप्रायमिति शेषः ; तात्पर्यं तु पूर्वमेवोक्तम् । यद्वा द्वयम् अर्थानुसंधानेन सह एवमुक्तमिति वा, वक्तव्यमिति वा विवक्षितम् । वाक्यान्तरैः पुनःपुनः प्रपद्यत इति तु नाशङ्कनीयम्, एकसाध्यसिद्ध्यर्थं प्रपत्त्यावृत्तेः प्रतिषेधात्, इह साध्यान्तरायोगाच्च । **पितर**मित्यादिकं तु स्ववाक्यवन्निबन्धनसंवादमुखेन अनन्यशरणत्वादिकं विशदीकृत्य वक्ष्यमाणफलप्रार्थनाप्रस्तावनात्मकमिति द्वयार्थस्य समुदितोक्तिः । तथा ह्यत्र सोपाधिकभोग्यतदुपायत्यागं निरुपाधिकभोग्यतदुपायविशेषपरिग्रहं च स्पष्टयित्वा प्रसादय इत्यादिना सोढुमित्यन्तेनोत्तरखण्डस्य दोषनिवृत्तिप्रार्थना संगृह्यते । पित्रादीनां त्यागोक्त्या भृत्यादिचेतनान्तरत्यागः कैमुत्यसिद्धः । बन्धुशब्द इह संबन्ध्यादिपरः । रत्नानीत्यादिकमुत्कटभोग्यत्वभोगसाधनत्वानामचेतनान्तराणामुपलक्षणम् । चकारेण वा अनुक्तसमुच्चयः । प्रियेषु हितेषु च मोक्षतदुपायानुपयुक्तेषु कुत्रचित् सङ्गोऽपि न युक्त इति ज्ञापनाय पितरमित्यादिविविधोक्तिः ॥

एवं लोकसिद्धप्रियहितान्युदाहृत्य **सर्वधर्मा**नित्यादिना शास्त्रवेद्यानि साधनानि साध्यानि चाह । तत्र सर्वधर्मशब्दः सिद्धसाध्यरूपसपरिकरधर्मकार्त्स्न्यपरः । **सर्वकामा**निति हिरण्यगर्भादिपदपर्यन्तकाम्यविषयः । **अक्षर**शब्द इह आत्ममात्रानुभवगोचरः । धर्माणां कामानां च उपयोगित्वेन वा पित्राद्युदाहरणम् । तच्च यथासंभवं द्रष्टव्यम् । पित्रादीनां त्यागश्चात्र काम्यधर्मोपयोगितया अर्थकामोपयोगितया वा अनुपादानम् । अत एव *मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, आचार्यदेवो भव, *वृद्धौ च मातापितरावित्याद्युक्तभगवदाज्ञानुपालनं न विरुध्यते । सर्वधर्मशब्देन मोक्षसाधनभूतोपासनवर्गसंग्रहेऽपि तन्निवृत्तौ *विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि इति न्यायेन वर्णाश्रमधर्माणामनिवृत्तिः । तदिह त्रैवर्गिकधर्मेषु प्रयोजनान्तरेषु मोक्षोपायान्तरेषु च साधारणं नैराश्यं त्यागः ; तत्र पुरुषार्थान्तरेष्वल्पास्थिरत्वादिदोषदर्शनान्नैराश्यम् । तत एव तदुपायेष्वपि मुक्तिसाधनेष्वन्येषु स्वावस्थादर्शनेन दुष्करत्वादिना नैराश्यमिति विशेषः । **संत्यज्य** सम्यक् त्यक्त्वा, सवासनं परित्यज्येत्यर्थः । यद्वा पञ्चाङ्गसंयुक्तायाः प्रपत्तेरङ्गत्वेनाङ्गित्वेन वा अनुपादानमिह धर्माणां त्यागः । सोऽयं प्रपत्त्युपकारकत्वबुद्धिविरहः संप्रतिपन्नेषु पुरुषार्थान्तरतदुपायेषु मुक्त्युपायान्तरेषु नित्यनैमित्तिकेषु च समान इति सहोक्तिः । **लोकविक्रान्तचरणा**विति चरणे लोकविक्रान्तत्ववचनमनाश्रितानामप्यात्मप्रकाशनेन सौलभ्यादिव्यञ्जकम् । लोकविक्रान्तेति व्यस्तं वा ; तदा तु लोकेषु विक्रान्तः अधिष्ठातेत्यर्थः । ते स्वतन्त्र-

स्वामिनः परमप्राप्यस्य च। विभुशब्देन फलप्रदानौपयिकगुणपौष्कल्यं व्यज्यते। यद्वा विभुशब्देन परत्वम्, ते इत्यनेन सौलभ्यं च संगृह्यते। **अव्रजम्**—व्रजामीत्यर्थः। अनद्यतनत्वमत्राविवक्षितम्; भूतत्वेन निर्देशस्तु कर्तव्यशेषनैरपेक्ष्यव्यञ्जनपरः। त्याज्यानां त्यागस्य पूर्वमस्पष्टत्वादिह तत्प्रपञ्चने तात्पर्यम् ॥ ६ ॥

त्वमेव माता च पिता त्वमेव त्वमेव बन्धुश्च गुरुस्त्वमेव।
त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव त्वमेव सर्वं मम देवदेव ॥ ७ ॥

उपायत्वमुपेयत्वं च *माता पिता भ्रातेत्यादिश्रुतिसिद्धसर्वविधबान्धवस्य नारायणस्यैवेत्यभिप्रायेण त्यक्तं सर्वं त्वमेवेत्याह—**त्वमेवेति** ॥ त्वत्पादेत्यत्र त्वच्छब्दाभिप्रेतं चानेन बिशदीकृतम्। सर्वेषां जन्तूनां सर्वेषु जन्मसु सर्वविधोपकारकत्वं त्वयि समुचितमित्यभिप्रायेण प्रत्येकं त्वमेवेति सावधारणावृत्तिः। मातापित्रादयो हि तत्प्रयुक्तास्तत्सहकृताश्च तदभिमतयत्किंचित्करणेनोपकुर्युः, अयं चानन्यप्रयोज्यो निरपेक्षश्च स्वेच्छयैव सर्वप्रकारेणोपकरोति। **माता,** प्रलयदशायामुदरे स्थापयित्वा प्रसवनात्। प्रियप्रवर्तकत्वादिभिश्च **पिता**; *अहं जीवप्रदः पिता इति ह्याह। हितप्रवर्तकश्च **बन्धुः**, संबन्धान्तरेणाप्यहितनिवर्तनार्हः। **गुरुः**, *गुशब्द इत्याद्युक्तान्धकारनिरोधित्वात्; तत्र चासौ गुरुशरीरक आदिगुरुश्च। **विद्या,** उपायभूतविद्याप्रवर्तकत्वात् तत्फलप्रदत्वाच्च, अकिंचनानामुपासनरूपविद्यायाः स्थाने निवेशाद्वा। **द्रविणम्,** *अमृतं साधनं साध्यं यं पश्यन्ति मनीषिणः इत्युक्तात् साधनत्वात्, साध्यत्वाच्च। **त्वमेव सर्वमिति** उक्तानुक्तसर्वकात्स्न्यपरम्। **मम**—तत्त्वविदोऽकिंचनस्य त्यक्तान्यसाध्यसाधनस्य त्वयि न्यस्तभरस्य च। **देवदेवेति** सर्वप्रकारोत्कर्षपरम् ॥ ७ ॥

पिताऽसि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान्।
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥ ८ ॥
तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम्।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥ ९ ॥

एवं स्वविषयेऽनुसंहितस्य सर्वविधबन्धुत्वस्य सर्वविषयत्वेन निरुपाधिकत्वं सूचयति—**पिताऽसीति** ॥ **लोकस्य**—हिरण्यगर्भादिजन्तुजातस्य। **पूज्यश्च**—पितृत्वगुरुत्वादिभिः सर्वकर्माराध्यत्वश्रुतेश्च समाराध्यः। *गरीयान् ब्रह्मदः पितेत्युक्तमाह—**गरीयानिति** ॥ *गरीयान् पूज्यतम इति तु **भाष्योक्तम्।** **लोकत्रये**—बद्धमुक्तनित्यरूपचेतनवर्गत्रये। यद्वा लोकत्रयशब्देन सर्वलोकवर्तिनां लक्षणा, प्रभावतोऽप्रतिमत्वस्य कण्ठोक्तत्वात्। *न त्वत्समोऽस्तीत्यादिकमिह कारुण्यादिषु योजितम् ॥ **तस्मात्**—तवैव सर्वविधबन्धुत्वात्, प्रभावतः कारुण्यादिगुणैश्च सर्वाधिकत्वात्, त्वद्विषयापराधस्य पित्रादिसर्वविषयापराधरूपत्वात् सर्वविषयापराधानां त्वदाज्ञातिलङ्घनरूपत्वेन त्वदपराधत्वाच्चेति भावः। **प्रणम्ये**त्यादिकं प्रपद्य इत्यस्य विवरणम्। प्रकृष्टप्रह्वीभावश्चात्र प्रकरणात् प्रपत्तिरूपः। स च पूर्वकृत एव फलविशेषप्रार्थनार्थमिहानूद्यते। कायप्रणिधानमत्र स्वरक्षणार्थस्वव्यापारान्तरनिवृत्तिव्यञ्जकमात्रम्। **प्रणम्य प्रसादये**—प्रपदनरूपं प्रसादनमनुतिष्ठामि। भक्तिवत् प्रपत्तिरपि प्रसादनविशेषः। मदिष्टविघातानिष्टप्राप्तिहेतुभूतमत्कृतापराधजनिताप्रीतिरूपकालुष्यरहितं करोमीत्यर्थः। **त्वां**—स्वतः सर्वभूतानां सुहृदं मदपराधात्कलुषितबुद्धिम्। **अहम्**—अकिंचनोऽनन्यगतिः त्वत्पत्न्या

दत्तवरः त्यक्तत्वदितरसाध्यसाधनश्च । **ईशम्**–सापराधनिग्रहादिसमर्थम् । **ईड्यम्**–क्षमादिभिः स्तुत्यम् । * न तस्येशे कश्चन तस्य नाम महद्यशः इति श्रुत्युक्तमनेन पदद्वयेन दर्शितम् । क्षुद्रोऽपि जन्तुः संबन्धविशेषादपराधं सहते, किं पुनस्त्वमित्यभिप्रायेण पित्रादिदृष्टान्तः । **प्रियः प्रियाय**–मत्प्रीतिविषयस्त्वं त्वत्प्रीतिविषयाय मह्यम् । * प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः इति हि स्वयमेवात्थ । **अर्हसि देव सोढुम्**इति वक्ष्यमाणसंग्रहः । संसारमोचनमपि ते लीलैवेति **देव**शब्दाभिप्रायः । एतावदन्तं पूर्वखण्डविवरणमिति केचित् ॥ ८ ॥ ९ ॥

मनोवाक्कायैरनादिकालप्रवृत्तानन्ताकृत्यकरणकृत्याकरणभगवदपचारभागवताप-
चारासह्यापचाररूपनानाविधानन्तापचारान् आरब्धकार्यान्, अनारब्धकार्यान्,
कृतान्, क्रियमाणान्, करिष्यमाणांश्च सर्वान् अशेषतः क्षमस्व ॥ १० ॥

अथोत्तरखण्डस्थस्यापि सविशेषणनारायणशब्दस्य पूर्वमेव व्याख्यातत्वात्, अवशिष्टयोश्च चतुर्थीनमसोः पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलीयस्त्वात् प्रथमं मनोवाक्कायैरित्यादिभिस्त्रिभिर्वाक्यैरिष्टप्राप्तेः पूर्वभाविनीं ममकारनिवृत्तिवाचिनमःशब्दविवक्षितां सर्वानिष्टनिवृत्तिं प्रार्थयते । तत्र सर्वस्य चानिष्टस्येष्टविघातस्य च कर्ममूलत्वात् तन्निवृत्तिः पूर्वमभ्यर्थ्यते । मानसादिभेदेन त्रिविधः पापराशिः, तद्विपाकश्च मन्वादिभिर्विभक्त इति ज्ञापनाय करणत्रयोपादानम् । अकृत्यकरणादेरहेतुकत्वमन्योन्याश्रयादिकं च परिहर्तुमाह–**अनादिकालप्रवृत्त**ेति ॥ हितप्रवृत्तियोग्यैः करणैरेतावन्तं कालमहिते प्रवृत्तोऽस्मीति निर्वेदश्चात्र व्यञ्जितः । * यद्ब्रह्मकल्पेत्यादिप्रक्रियया अनादिकालप्रवृत्तम्, अत एवानन्तम् । प्रथमो**ऽनन्त**शब्दोऽकृत्यकरणकृत्याकरणरूपसामान्यापचारयोरन्वेतव्यः । द्वितीयस्तु भगवदपचारादौ । अकृत्यकरणादिपञ्चकमुत्तरोत्तरं क्रूरतरम् । यद्यपि केषांचित् कृत्यानामकरणमकृत्यकरणात्मकम्, तथाऽपि शरणागतरक्षणादिकृत्याकरणं महत्तरपातककोटौ स्मर्यत इति ज्ञापयितुमकृत्यकरणादुत्तरं कृत्याकरणोक्तिः । अकृत्यकरणान्तर्गतस्यापि भगवदपचारादेः ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन प्रकृष्टत्वज्ञापनाय पृथगभिधानम् । यद्यप्यकृत्यकरणादेरप्याज्ञातिलङ्घनरूपतया भगवदपचारत्वम्, तच्चात्रापचारानिति विशेष्यनिर्देशेन व्यज्यते; तथाऽपि शिशुपालादीनामिवाव्यवधानेन भगवत्परिवादादिकमिह भगवदपचारशब्दोक्तम्। अकृत्यकरणशब्देन तु स्ववर्णाश्रमादिनिषिद्धानुष्ठानमात्रम् । कृत्याकरणशब्देन स्ववर्णादिनियतधर्मस्य प्राप्तकाले शक्तेनाननुष्ठानम् । भगवदपचाराश्च द्वात्रिंशदपचारादिप्रकरणेषु द्रष्टव्याः । भगवदीयेषु वस्तुषु स्वीयत्वबुद्धिः, अर्चावतारपर्यन्तेष्ववतारेषु प्राकृतत्वबुद्धिः इत्यादयोऽपि भगवदपचाराः । त्वदपचारेति वक्तव्येऽप्यत्र भगवदपचारशब्दस्तत्तत्प्रमाणोपात्तप्रकारसूचनार्थः । अयथाशास्त्रमर्थाद्युपाधिभिर्भागवतविरुद्धाचरणमिह भागवतापचारः । इमौ विपर्यासेन केचित् वर्णयन्ति । एतयोरेवापचारवर्गयोः * न क्षमामि इत्यादिभिर्विशेषिताः केचित्पूर्वोक्तन्यायादसह्यापचारा इति विभज्यन्ते । ते च * विद्याचोरो गुरुद्रोही, * एकाक्षरप्रदातारम्, * यः शूद्रं भगवद्भक्तम्, * मयि द्वेषानुबन्धोऽभूत् संस्तुतावुद्यते तवेत्यादिषु द्रष्टव्याः ॥

एवं निर्निबन्धनभगवद्भागवतद्वेषावज्ञापरिहासादयश्च यथालोकमसह्यापचारा इत्यनुशिष्यन्ते । एते पञ्चापि प्रत्येकमवान्तरोपाधिभिः नानाविधाः तत्तद्विधास्वपि अवान्तरव्यक्तिभेदैरनन्ताः । **आरब्धकार्यान्**–जात्यायुर्भोगरूपविपाकसंज्ञफलप्रदाने प्रवृत्तान्। यद्यपि, *अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेरिति उपासने सूत्रितम्, तथाऽपि * साध्यभक्तिस्तु सा हन्त्री प्रारब्धस्यापि भूयसी इति प्रपत्तौ विशेषवचनादत्रारब्धकार्योपादानम् । अर्थितार्थप्रदस्य शरण्यस्य प्रपत्तृणा-

मार्तितारतम्यानुसारेण यथाप्रार्थितफलप्रदानात् तदिष्टदेहाद्यनुवृत्तौ न प्रत्यक्षादिविरोधः । **अनारब्धकार्यान्**—प्रारब्धकार्यकर्मनिरुद्धावसरतया अनुपक्रान्तफलान् । द्विविधानपि **कृतानित्यवच्छिनत्ति** । **क्रियमाणान्**—आनुकूल्यसङ्कल्पादिमत्त्वेऽपि देशकालादिवैगुण्यात् पूर्वनियुक्तदूरस्थदुर्निवारभृत्यादिमुखेन वा उपक्रान्तानपरिसमाप्तान् । **करिष्यमाणान्**—तद्वदनुबन्धादिमुखेनागत्या प्रमादाद्वा संपतिष्यतः, बुद्धिपूर्वोत्तराघानां पश्चादेव प्रायश्चित्तविधानात् । तेषामप्यत्र संग्रहे तु यथार्हप्रायश्चित्तप्रेरणं क्षमाफलं ग्राह्यम् । **सर्वानशेषत** इति व्यक्तिशक्तिकार्त्स्न्यपरम् । सन्ति हि पापानां बह्व्यः शक्तयः तत्त्वतिरोधायकत्वम्, प्रत्यवायजनकत्वम्, कर्मान्तरानर्हतापादकत्वम्, सजातीयपापारम्भरुचिजनकत्वं चेति । एतास्वन्तिमा वासनेत्युच्यते । सा च प्रत्युत्तरे व्यक्तमनुवदिष्यते । पापशक्तिश्च निग्रहसंज्ञः परमपुरुषबुद्धिविशेष एवेति **क्षमस्वेत्यनेन** व्यज्यते । निग्रहनिवृत्तिरूपो हि प्रसादविशेष इह क्षमा । अत्र भागवतापचारेषु तद्विदितेषु तत्प्रसादनमुखेन भगवतः प्रसादनम् । *मया त्वं परुषाण्युक्तस्तच्च त्वं क्षन्तुमर्हसीति न्यायात् । तदविदितेषु तु अव्यवधानेन, रहस्यप्रायश्चित्तन्यायात् ॥ १० ॥

अनादिकालप्रवृत्तं विपरीतज्ञानमात्मविषयं कृत्स्नजगद्विषयं च विपरीतवृत्तं चाशेषविषयमद्यापि वर्तमानं वर्तिष्यमाणं च सर्वं क्षमस्व ॥ ११ ॥

एवं निषिद्धक्षमा प्रार्थिता । अथ सहेतुककाम्यक्षमा प्रार्थ्यते—**अनादिकाले**ति ॥ क्षुद्रपुरुषार्थकामनाया विपरीतज्ञानसापेक्षतया अपचाराणामिव शास्त्रार्थज्ञानपूर्वककाम्यानामपि मात्रया भ्रान्तिहेतु[क]त्वं व्यञ्जयितुमिह विशेषतो विपरीतज्ञानस्य सहोक्तिः । यथावस्थितविषयविरुद्धाकारावगाहिज्ञानमिह **विपरीतज्ञानम्** । तच्चात्र *योऽन्यथा सन्तमात्मानमित्यादिभिरुक्तः स्वात्मनो जगतश्च स्वनिष्ठत्वस्वतन्त्रत्वस्वशेषत्वभगवदन्यनिष्ठत्वादिभ्रम इत्यभिप्रायेणाह—**आत्मविषयं कृत्स्नजगद्विषयं चेति** ॥ वृत्तशब्दस्य शास्त्रीये प्रसिद्धिप्रकर्षमुपजीव्य **विपरीतवृत्त**मिति बन्धकं काम्यकर्मोच्यते ; अन्यथा पूर्वोक्तेन पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । काम्यस्य च विपरीतवृत्तत्वं सात्त्विकत्यागसमदर्शित्वादिविशिष्टहिततमधर्मविपरीतत्वात् । विपरीतवृत्तेऽपि स्वविषयतया पुत्रादिपरविषयतया च [द्वै]वैविध्यं दर्शयति—**अशेषविषय**मिति ॥ **अद्यापि वर्तमानं वर्तिष्यमाणं च** । सद्गुरूपदेशादिभिः परोक्षसम्यग्ज्ञाने निष्पन्नेऽपि बाधितानुवृत्त्यादिनयाद्वासनारागादिभिरनुवर्तमानमित्यर्थः । अत्र **चकारेण** पूर्वकृतविपरीतवृत्तसमुच्चयः । **अद्यापीत्यनेन** च अनादिविपरीतवृत्तसन्ततिः सूच्यते । अत्रापि **सर्व**शब्दः पूर्ववत् कार्त्स्न्यपरः । अशेषत इति चानुसन्धेयम् ॥

इह यथाधिकारं यथाचोदितमनुष्ठितानामपि संसारहेतुधर्माणामभिचाराणामिव अनर्थपर्यवसायितया मुमुक्ष्वपेक्षया पापत्वोक्तेः स्वर्गादिहेतुभूतस्वतन्त्रसंकल्पेऽपि निग्रहविशेषत्वबुद्ध्या काम्यक्षमाप्रार्थनं युक्तम् । यद्यप्येवं पूर्वकृतेषु काम्येषु गतिः, तथाऽपि वर्तमानवर्तिष्यमाणकाम्यक्षमार्थिनां स्वयं तदारम्भ एव न संभवतीति कथं तत्क्षमाप्रार्थनम्? इत्थम्—अज्ञातयादृच्छिकसुकृतन्यायात् सुहृज्जनबुद्ध्या वा संभवत्सु नेदं चोद्यम् । स्वबुद्धिपूर्वमपि वर्तमानेषु काम्येषु मध्ये निर्विण्णानामपि प्रक्रान्तसमापनमन्तरा लब्धवृष्टेः कारीरीशेषसमापनन्यायेन स्यात् । तत्र पश्चिमांशस्याज्ञासिद्धत्वान्न काम्यत्वदोषः । पूर्वांशस्य तु क्षुद्रफलकामनामूलस्य तत्फलजनकत्वाभावेऽपि तादृशवासनाजनकत्वसंभवात् कर्मयोगस्येव *नेहाभिक्रमनाशोऽस्तीति न्यायेन केषांचित्कर्मणामसमाप्तानां कृतांशस्य विलम्बकारिसाधनान्तरपर्यवसितफलजनकत्वात् तत्क्षान्तिः प्रार्थनीया । अत्र पूर्वापरांशयोरधिकारभेदेऽप्यासमाप्तेरैककर्म्याद्वर्तमानव्यपदेशोऽपि युक्तः । उत्तरकालेऽपि

केनचिद्धेतुना निर्वेदविच्छेदात् नित्यत्वभ्रमात् स्वप्नदोषाद्वा काम्यं संभाव्यते । तस्यानुत्पन्नस्यापि क्षमावेक्षणं शीघ्रं स्वोचितप्रायश्चित्तप्रेरणार्थम्, सौभर्यादिन्यायेन क्रमेण वैराग्यजननार्थं वा । उक्तं हि प्रपन्नमधिकृत्यैव—* अथोपाय-प्रसक्तोऽपि भुक्त्वा भोगाननामयान् । अन्ते विरक्तिमासाद्य विशते वैष्णवं पदमिति ॥ ११ ॥

मदीयानादिकर्मप्रवाहप्रवृत्तां भगवत्स्वरूपतिरोधानकरीं विपरीतज्ञानजननीं स्वविषयायाश्च भोग्यबुद्धेर्जननीं देहेन्द्रियत्वेन भोग्यत्वेन सूक्ष्मरूपेण चावस्थितां दैवीं गुणमयीं मायां दासभूतः शरणागतोऽस्मि तवास्मि दास इति वक्तारं मां तारय ॥ १२ ॥

एवं कर्मनिवृत्तिः प्रार्थिता । अथ कर्महेतुप्रकृतिसंबन्धनिवृत्तिः कर्मनिवृत्त्यैव भवन्त्यपि सर्वेश्वरबुद्धिविशेषाधीनेति ज्ञापयितुमभ्यर्थ्यते—**मदीयेति** ॥ ईश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्यपरिहारार्थं मदीयेत्युक्तम् । अन्योन्याश्रयनिवारणाय बीजाङ्कुर-न्यायमभिप्रेत्याह—**अनादिकर्मप्रवाहप्रवृत्तामिति** ॥ प्रकृतिस्वरूपस्य पुरुषवत् अनादित्वात् तत्प्रवृत्तिमात्रे कर्महेतुक-त्वमुक्तम् । तत्र च * गुणमायासमावृतः इत्यादिप्रसिद्धं प्रतिकूलप्रवृत्तित्रयं भगवत्स्वरूपेत्यादिभिराह—**भगवत्स्वरू-पेति** ॥ **तिरोधानं** नाम क्षेत्रज्ञानां भगवत्स्वरूपविषयज्ञानप्रसरनिरोधः । तथा चात्यन्ततिरोधानादसत्त्वबुद्धिं, सामान्यतो विदितेऽपि भगवति सर्वाश्रयत्वादिधर्मतिरोधानादवरत्वादिबुद्धिं, तदन्येषु स्वनिष्ठत्वादिबुद्धिं च करोतीत्याह—**विपरीत-ज्ञानजननीमिति** ॥ इदं च जीवस्वरूपतिरोधानतन्मूलदेहात्मभ्रमादेरुपलक्षणम् । एवं तत्त्वत्रयतिरोधानफलभूतं विपरीत-ज्ञानान्तरमाह—**स्वविषयाया** इति ॥ प्रकाशमानेषु वस्तुषु तिरोधानं नाम तत्तद्भेदकधर्मग्रहणनिवारणम् । इदमेव हि सर्वत्र भ्रान्तेर्निदानम् । उक्तस्या[प]कारत्रयस्य हेतुभूतमवस्थाचतुष्टयं **देहे**त्यादिभिरुच्यते । **देहेन्द्रियत्वेन**—भोगायतनतया भोगोपकरणतया च । **भोग्यत्वेन**—शब्दादिगुणविशिष्टभूतपञ्चकरूपत्वेन । **सूक्ष्मरूपेण**—देहादिपरिणामरहितांशेन । सेयं प्रकृतिरिदानीं चतुर्भिरप्यंशैरपकरोति । प्रलयदशायां तु सूक्ष्मरूपेणैव तिरोधानमात्रं करोतीति व्यवस्था *देहयोगाद्वा सोऽपीति सूत्रभाष्ये द्रष्टव्या । ईदृश्याः प्रकृतेः दुरत्ययत्वं स्वतन्त्रलीलाप्रवृत्ततयेति * दैवी ह्येषा गुणमयी इत्यादिना त्वयैव गीतमिति सूचयति—**दैवीमिति** ॥ तिरोधानादिहेतुभूतैरवस्थाचतुष्टयानुवृत्तेर्बन्धहेतुभिः सत्त्वादिगुणैः प्रचुरतामाह—**गुणमयीमिति** ॥ सत्त्वादिगुणसमुदाय एव प्रकृतिरिति **सांख्यपक्षस्तु** * गुणाः प्रकृतिसंभवाः, * प्रकृतेर्गुणसंमूढाः इत्यादिव्यधिकरणप्रयोगबलात् निरस्तः । क्वचित्तु सत्त्वरजस्तमःशब्दानां द्रव्यपर्यन्तः प्रयोगः * तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः इति न्यायेन नेतव्यः । एवमनन्तैर्विभागैर्व्यापारैः परिणामैर्गुणैश्च प्रख्यातमाश्चर्यत्वं समाख्याविशेषेणाह—**मायामिति** ॥ मायां मां तारयेति द्विकर्मकतयाऽन्वयः । **दासभूत** इत्यादिभिर्मूलमन्त्रपदत्रयार्थः सूच्यते । * दासभूताः स्वतः सर्वे, * आत्मदास्यं हरेः स्वाम्यमित्यादिप्रसिद्धं स्वभावतो दासत्वं च्विप्रत्ययाभावेन व्यज्यते । द्वयेऽपि नारशब्दवाच्यानां जीवानां तात्पर्यवृत्त्या दासत्वं ग्राह्यम् । दूरं पलायितेऽपि मयि त्वत्संबन्धस्तावत् दुस्त्यजः । दास्यप्रतिबोधश्च मे संप्रति जात इति भावः । * शरणागतोऽस्मि तवास्मि दासः इति पूर्वोत्तरखण्डार्थनिष्ठत्वं समुच्चित्योक्तम् ।

स्वरूपभरलाभेषु तवैव न ममेति यत् । प्रपन्नस्यानुसन्धानं सारं तदिह दर्शितम् ॥

अस्मीति प्रार्थनाभिप्रायम् । **दासोऽस्मि**—दासवृत्तिपरः स्यामित्यर्थः । अन्यथा तु दासभूत इत्युक्तस्यैव पुनर्वचनमात्रं स्यात् । शरणागतोऽस्मि तवास्मि दासः इति निर्देशौ प्रार्थनात्मनिक्षेपपराविति केचित् । आर्तो वा दृप्तो

वा द्वयवक्ताऽहं तव दयनीय इत्यभिप्रायेणाह—**इति वक्तारमिति** ॥ यद्यप्यत्र फलप्रार्थनार्थं प्रपत्तिकर्तृत्वानुवाद एव युक्तः, तथाऽपि तद्वचनकर्तृत्वानुवादः *भव शरणमितीरयन्तीत्याद्यभिप्रेतवचनप्राशस्त्यादिव्यञ्जनार्थः । **मां**—*स्वयं मृत्पिण्डभूतस्येत्यादिप्रसिद्धस्वरक्षणासमर्थम् । त्रिगुणद्रव्यस्य नित्यतया नाशाभावात् **तारयेत्युक्तम्** । एतेन, *दुरत्यया इत्युक्त स्वयत्नेन दुस्तरत्वं, *मामेव ये प्रपद्यन्ते इत्यादिनाऽभिप्रेतं पराधीनतरणं च गम्यते । एवं नमःशब्दे निवर्तनीयतयाऽभिप्रेतस्य पापस्य भ्रमस्य प्रकृतिसंबन्धस्य च मिथःकार्यत्वं कारणत्वं च यथायोगं द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥

*** तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते । प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥**
*** उदारास्सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् । आस्थितः सहि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥**
*** बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते । वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥**
इति श्लोकत्रयोदितज्ञानिनं मां कुरुष्व ॥ १३ ॥

अथ निर्वेदमान्द्यादीषद्विलम्बक्षमाणामत्रत्यविशदज्ञानभक्त्योरपि कैङ्कर्योपयोगितया चतुर्थ्यभिप्रेतफलकोटिघटितत्वात् स्वयंप्रयोजनं तदुभयं **तेषामित्यादिना** प्रार्थ्यते । *तत्पादभक्तिज्ञानाभ्यां फलमन्यत् कदाचन । न याचेत् पुरुषो विष्णुं याचनान्नश्यति ध्रुवम् ॥ इति तावन्मात्रप्रार्थना ह्यनुज्ञाता । अत्र परभक्तिवचनं तदनन्तरभाविपरज्ञानपरमभक्त्योरप्युपलक्षणम् । तच्च प्रतिवचनभागे व्यञ्जयिष्यते । **ज्ञानी**—*प्रकृतिं विद्धि मे परामित्यादिप्रतिपादितभगवच्छेषतैकरसात्मस्वरूपवित् भगवन्तमेव परमप्राप्यं मन्वानः । **नित्ययुक्तः**—ऐश्वर्याद्यर्थिनां स्वाभिलषितप्राप्तौ सिद्धायां भगवता योगो निवर्तते, ज्ञानिनस्तु न तथेति भावः । **एकभक्तिः**—न तु प्रयोजनान्तरविभक्तभक्तिरित्यर्थः । एतदुभयं ज्ञानी विशिष्यत इत्यस्य हेतुः । **अत्यर्थम्**—अत्यभिधेयम्; सर्वज्ञेन सर्वशक्तिना मयाऽपि दुर्वचमिति भावः । *स च मम प्रियः इत्यत्राप्यत्यर्थमित्येतदनुषज्यते । यद्वा स्वप्रीत्यपेक्षया स्वभक्तप्रीतेः प्रकर्षोक्त्या स्तुतिः । **आत्मैव**—सर्वान्तरात्मनो ममाप्यन्तरात्मैव । नन्विदं प्रमाणविरुद्धमित्यत्राह—**मे मतमिति** ॥ प्रकृष्टप्रीतिविषयत्वेनातिवादान्न विरोधः । तथाऽत्यादरहेतुमाह—**आस्थित इति** ॥ **युक्तात्मा**—मद्विरहस्यातिदुःसहतया मयि नित्ययोगप्रवृत्तमनाः । **अनुत्तमां गतिम्**—परमप्राप्यम् । **जन्मनाम्**—पुण्यजन्मनाम् । **ज्ञानवान्**—पूर्वोक्तज्ञानवान् । *वासुदेवः सर्वमिति प्रपद्यत इत्यन्वयः । **सर्वम्**—प्राप्यप्रापकादि । *रामस्य व्यवसायज्ञः इत्यादिनिदर्शितज्ञानविशेषवत्त्वात् महात्मत्वोक्तिः । *महामनाः इति **भाष्यम्** । **सुदुर्लभः**—मत्तः प्रयोजनान्तरार्थिन आर्तादयोऽपि दुर्लभाः । अयं तु कर्मवश्यमध्ये भक्तलाभार्थिना मया देशिकार्थिभिश्चान्यैः सुदुर्लभः, लब्धश्चेदयमलभ्यलाभ इति भावः । उक्तं हि **श्रीपौष्करे** *दुर्लभा भगवद्योगभाविनो भुवि मानवाः । तद्दर्शनात्तदालापात्सुलभं शाश्वतं पदम् ॥ इति । **माम्**—*अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमित्युक्तेषु मूर्धाभिषिक्तम् । **श्लोकत्रयोदितज्ञानिनं कुरुष्व** क्रियाफलं त्वद्गामीत्यात्मनेपदेन व्यज्यते । अव्यवहितत्वादिह श्लोकत्रयेत्युक्तम् । परभक्तिश्लोकानां भिन्नप्रकरणस्थतया स्थानत्रयेत्युक्तम् । **माम्**—*या प्रीतिरविवेकानामित्युक्तेषु बाह्यविषयसक्तेष्वग्रगण्यम् ॥ १३ ॥

*** पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया, * भक्त्या त्वनन्यया शक्यः,**
*** मद्भक्तिं लभते पराम् इति स्थानत्रयोदितपरभक्तियुक्तं मां कुरुष्व ॥ १४ ॥**

परभक्तिपरज्ञानपरमभक्त्येकस्वभावं मां कुरुष्व ॥ १५ ॥

परभक्तिपरज्ञानपरमभक्तिकृतपरिपूर्णानवरतनित्यविशदतमानन्यप्रयोजनानवधिकातिशयप्रियभगवदनुभवोऽहं तथाविधभगवदनुभवजनितानवधिकातिशयप्रीतिकारिताशेषावस्थोचिताशेषशेषतैकरतिरूपनित्यकिङ्करो भवानि ॥ १६ ॥

अथ शरीरपातसमयभाविनो बुद्ध्याकारानभ्यर्थयते—**परभक्तीति** । अथवा मुक्तिदशाभाविनां परभक्त्यादीनामिदमपेक्षणम् । एकस्वभावत्वोक्तिर्हि अत्रत्यपरभक्त्यादिव्यवच्छेदार्था । उक्तानामेव तत्रत्यपरभक्त्यादीनां सादरानुवादेन कैङ्कर्यपर्यन्ततां याचते—**परेति** । अत्र त्वदिति वक्तव्ये भगवच्छब्दः अनुभाव्यपौष्कल्यस्फुटीकरणार्थः । किंकरविशेषणे शेषतैकरतिरूपशब्दे शेषतैकरतिरेव रूपं निरूपकं यस्येति भाव्यम् । **भवानी**ति प्रार्थना । त्वत्किङ्करभावात्पूर्वमसत्कल्पोऽहमिति च सूच्यते । एवं द्वयार्थो व्याख्यातः ॥

सर्वज्ञेऽपि स्वतो देवे याच्ञाविज्ञापनादिभिः । तत्तदिष्टप्रदित्सात्मा प्रीतिरेव प्रसाध्यते ॥
तदेव चोदनोपज्ञमपूर्वं तत्त्ववेदिनाम् । आराध्येन्द्राद्यपायेऽपि फलदानाय तिष्ठति ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

एवंभूतमत्कैङ्कर्यप्राप्त्युपायतयाऽवक्लृप्तसमस्तवस्तुविहीनोऽपि अनन्ततद्विरोधिपापाक्रान्तोऽपि, अनन्तमदपचारयुक्तोऽपि, अनन्तमदीयापचारयुक्तोऽपि, अनन्तासह्यापचारयुक्तोऽपि, एतत्कार्यकारणभूतानादिविपरीताहङ्कारविमूढात्मस्वभावोऽपि, एतदुभयकार्यकारणभूतानादिविपरीतवासनासंबद्धोऽपि, एतदनुगुणप्रकृतिविशेषसंबद्धोऽपि, एतन्मूलाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकसुखदुःखतद्धेतुतदितरोपेक्षणीयविषयानुभवज्ञानसङ्कोचरूपमच्चरणारविन्दयुगलैकान्तिकात्यन्तिकपरभक्तिपरज्ञानपरमभक्तिविघ्नप्रतिहतोऽपि, येनकेनापि प्रकारेण द्वयवक्ता, त्वं केवलं मदीययैव दयया निश्शेषविनष्टसहेतुकमच्चरणारविन्दयुगलैकान्तिकात्यन्तिकपरभक्तिपरज्ञानपरमभक्तिविघ्नः, मत्प्रसादलब्धमच्चरणारविन्दयुगलैकान्तिकात्यन्तिकपरभक्तिपरज्ञानपरमभक्तिः, मत्प्रसादादेव साक्षात्कृतयथावस्थितमत्स्वरूपरूपगुणविभूतिलीलोपकरणविस्तारः, अपरोक्षसिद्धमन्नियाम्यतामद्दास्यैकस्वभावात्मस्वरूपः, मदेकानुभवः, मद्दास्यैकप्रियः, परिपूर्णानवरतनित्यविशदतमानन्यप्रयोजनानवधिकातिशयप्रियमदनुभवस्त्वं तथाविधमदनुभवजनितानवधिकातिशयप्रीतिकारिताशेषावस्थोचिताशेषशेषतैकरतिरूपनित्यकिङ्करो भव ॥ १७ ॥

अथैवमभ्यर्थितस्य भगवतस्तदभ्यनुज्ञादिविषयैः प्रपत्तिजनितप्रसादपरिवाहैः प्रतिवचनैः प्रकृतौपयिकवक्ष्यमाणचरमश्लोकार्थोऽपि प्रतिबोध्यते । तथाहि—अत्र प्रतिहतोऽपीत्यन्तेन अशक्तिपूर्त्या अनागतानन्तकालसमीक्षयाऽप्यदृष्टसन्तारोपायतां प्रकाशयता * अनन्यशरणः इत्युक्तविस्तररूपेण प्रथमपादतात्पर्योक्तिः । येनकेनापीत्यादिना त्वमित्यन्तेन द्वितीयपादोक्ताधिकारिकृत्यलाघवादिव्यञ्जनम् । केवलमित्यादिना तु * अहं त्वा इति वाक्याभिप्रेतानिष्टनिवृत्तिपूर्वकेष्टप्राप्तिप्रकाशनम् । एवंभूतोऽसीत्यादिभिः प्रपन्नविषयशोकापनोदनवाक्याभिप्रेतप्रपञ्चनमिति [विषय]विभागः । एवंभूतमत्कैङ्कर्ये-

त्यत्र एवंभूतेति कैङ्कर्यविशेषणम् । उपायतयेत्यत्र गद्यान्तरोक्तक्रमेण साक्षात् परम्परया वेति भाव्यम् । **अवक्लृप्तम्**—मन्नित्येच्छानियमितमित्यर्थः, मदादेशात्मकैः शास्त्रैर्विहितमिति वा । **समस्तवस्तु**शब्देन प्रस्तुतप्रपत्तिव्यतिरिक्तास्तत्त्वज्ञानपूर्वकाः कर्मयोगादय उपासनपर्यन्ता निवृत्तिधर्माः, तदुपयुक्ताश्चामानित्वाद्यात्मगुणाः संगृह्यन्ते । एतेन परिशब्दद्योतितसपरिकरत्यागव्यञ्जनम् । एवं पश्चादपि तदर्हता न संभवतीति नैराश्यरूपत्यागसिद्ध्यर्थमाह—**अनन्तताद्विरोधीति** ॥ उपासनादिविरोधित्वात् प्रवृत्तिधर्मोऽप्यत्र पापशब्देन संगृहीतः । अनन्तमदपचारेत्यादिभिः पूर्ववत् विशेषापचाराभिभूतत्वस्य पृथगुक्तिः । एकैकवर्गस्य दुस्तरत्वद्योतनाय प्रत्येकमानन्त्यनिर्देशः । उक्तानां पापानां निदानं भक्तियोगादिप्रतिबन्धे द्वारभूतम् * अहंकारविमूढात्मेत्यादिषु प्रसिद्धं पूर्वं विपरीतज्ञानशब्दोपात्तेष्वन्यतममाह—**एतत्कार्येति** ॥ कार्यस्याप्यहंकारस्यानादित्वं बीजाङ्कुरन्यायात्प्रवाहरूपेण भाव्यम् । * अथातोऽहंकारादेशः इत्याद्युक्तयथावस्थिताहंकाराव्यवच्छेदार्थं **विपरीत**शब्दः ; अनहमर्थे अहंत्वाभिमानात् स्वातन्त्र्यारोपाच्च विपरीतत्वम् । **विमूढत्व**मिह तिरोहितत्वम् । नित्यं प्रकाशमानस्याप्यात्मनस्तिरोहितत्वमाधेयत्वविधेयत्वशेषत्वादिधर्माणामनवभासादिति ज्ञापनाय **स्वभाव**शब्दः ।

पापस्याहंकारस्य च प्रवाहनिर्वाहकम् *अशेषतः इति पूर्वत्र संक्षिप्तं विशदमनुभाषते—**एतदुभयेति** ॥ वासनाया अपि प्रवाहरूपेणानादित्वम् । यथावस्थिततत्त्वहितपुरुषार्थव्यावृत्त्यर्थाऽत्र विपरीतत्वोक्तिः । पापस्य वासना पापान्तरारम्भरुचिजनकनिग्रहांशः ; अहंकारस्य वासना भूयोभूयस्तादृशभ्रमजनकबुद्धिसंस्कारः । * भगवत्स्वरूपतिरोधानकरीमित्याद्युक्तमनुवदति—**एतदनुगुणेति** ॥ एतच्छब्देन पूर्वोक्तपापाहंकारवासनारूपत्रितयपरामर्शः । अत्रापि कार्यत्वं कारणत्वं च विवक्षितम् । सात्त्विकप्रकृतिव्यवच्छेदाय विशेषशब्दः । **संबद्धः**—दृढबद्ध इत्यर्थः । एतच्च **मितगद्ये** दुर्विवेचेति पदेन विवृतम् । प्रकृतिसंबन्धस्याभिमतप्रतिबन्धकत्वे द्वारं प्रपञ्चयति—**एतन्मूलेति** ॥ दुःखस्य संसारोद्वेगजनकत्वमपि संभवति । सुखस्य तु संसाररुचिजनकत्वेन विघ्नत्वमधिकमित्यभिप्रायेण पूर्वं सुखस्योक्तिः । दुःखवत् सुखमपि आध्यात्मिकादिभेदेन त्रिविधम् । **आध्यात्मिकम्**—आत्माश्रिताचित्समुदायप्रधानहेतुकम् । तादृशं दुःखं द्विविधम्—शारीरं मानसं चेति । तत्र शारीरं * शिरो [यक्ष्मा] रोगः प्रतिश्यायः इत्यादिनोक्तम् ; मानसं * कामक्रोधभयद्वेषेत्यादिना । **आधिभौतिकं** तु * पशुपक्षिमनुष्याद्यैरित्यादिना । **आधिदैविकं** च * शीतोष्णवातवर्षाम्बुवैद्युतादिसमुद्भवम् इति । अत्र **दुःख**शब्दस्य पूर्वकालीनदुःखविषयत्वात् उत्तरत्र दुःखविघ्नगन्धरहितत्वोक्तेरुत्तरकालस्वास्थ्यपरत्वात् तितिक्षायां वा तात्पर्यादविरोधः । त्रिविधमप्येतत् प्रत्येकमवान्तरहेतुस्वरूपवैषम्यादनन्तप्रकारमिति सूचयितुं **तद्धेतु**शब्दः । सुखदुःखहेतवश्च स्वरूपतो बुद्धिविषयतयाऽपि परभक्त्यादिविघ्नाः । **तदितरे**ति उपेक्षणीयविशेषणम् । उपेक्षणीयविषयश्च तृणादिः ; तदनुभवोऽपि अब्रह्मात्मकानुभवरूपत्वेन पूर्वोक्तविपरीतज्ञानविशेषतया स्वरूपतः संस्कारतश्च प्राप्तविषयानुभवविरोधी । **ज्ञानसंकोचः**—तर्कोपदेशसहकृतैः शास्त्रैरपि परावरतत्त्वविषययथावस्थितज्ञानप्रसराभावः । मच्चरणारविन्दयुगलेति स्वयमुक्तिः न दोषाय, ईश्वरस्य यथाभूतार्थशंसिनः सर्वत्र स्वगुणाविष्क्रियादोषरहितत्वात्, तेनापि चरणयोः स्वाश्रितरक्षणसाधनतया संप्रीतिविषयत्वेन स्तुत्यत्वोपपत्तेश्च । तथा चाहुः—* तस्य स्वात्मप्रदाने तु साधनं स्वपदद्वयमिति । अत्र परभक्त्यादिशब्दैः देहपातात्पूर्वभाविनः पश्चाद्भाविनश्चावस्थाविशेषाः संगृह्यन्ते । प्रतिहतोऽपीत्यन्तेषु **अपि**शब्दैस्त्यागानुवादो द्योत्यते । धर्मान्तरनैरपेक्ष्यविशिष्टविधानमपि **द्वयवक्ते**त्यनेन सूचितम् । न चैतावता प्रपत्तेस्तदविनाभूताज्ञानां वा निवृत्तिः, * शरणमहं प्रपद्ये इति पूर्वोक्तानुवादत्वेन प्रपत्त्युपश्लिष्टस्यैव द्वयवचनस्यात्र विव-

क्षितत्वात् । येन केनापीत्यस्य तु * आर्तो वा यदि वा दृप्तः, * मित्रभावेन संप्राप्तम्, * विभीषणो वा सुग्रीव यदि वा रावणः स्वयमित्याद्युक्ताधिकारिविशेषानियमे तात्पर्यम् । शरण्यस्य प्रपन्नेष्वादरातिशयादीदृशव्याजमात्रानुभाषणमिति केचित् । एतेन जीवव्यापारनिरपेक्षमोक्षप्रदानादिपक्षाश्च निरस्ताः ।

इतः परं त्वत्प्रवृत्त्यन्तरमनपेक्षितमित्याह—**केवलमिति** ॥ **मदीययैव**—नान्यदीयया, न सहकार्यन्तरापेक्षयेति भावः । दयाऽत्र प्रपत्त्युल्लसिता रक्षणेच्छा । प्रपत्तिजनितप्रसादवैशिष्ट्ये सत्यपि सहजदयायाः प्राधान्यमिह सूचितम् । कर्मणां सुखदुःखजननशक्तिवत् तिरोधायकत्वादिशक्तिरपि निवृत्तेत्यभिप्रायेण निःशेषशब्दः । तेन अशेषत इत्युक्तस्यानूक्तिः । हेतुभूतपापादिसद्भावे पुनरपि विघ्न उत्पद्येतेति तत्परिहारार्थमुक्तम्—**सहेतुकेति** ॥ विघ्नाः पूर्वोक्ताः । एवमनिष्टनिवृत्तिरुक्ता ; अथेष्टप्राप्तिं वदन् प्रथमं * तेषां ज्ञानी इत्यादिप्रार्थितज्ञानपूर्वकपरभक्त्यादिप्रदानमाह—**मत्प्रसादलब्धेति** ॥ इह हि परभक्त्यादिवचनं तत्पूर्वभाविज्ञानविशेषस्याप्युपलक्षणम् । अत्र **प्रसाद**शब्दः प्रपत्तिजनितप्रसादनिरस्तप्रतिबन्धनिरुपाधिकसौहार्दपरः । एवं * मत्प्रसादादेव इति वक्ष्यमाणेऽप्यवधारणेन सहकारिनैरपेक्ष्यं द्योत्यते । **मत्स्वरूपे**त्यादिकमुत्तरखण्डस्थनारायणशब्दार्थः । **विभूति**शब्दोऽत्र नित्यविभूतिविषयः । उपायदशायां शास्त्रविहिततत्तत्स्थानगुणादिपरिच्छिन्नस्वरूपाद्यनुभवाद्व्यावृत्त्यर्थं यथावस्थितविस्तारशब्दौ ; आरोपशङ्कानिवृत्त्यर्थं वा यथावस्थितशब्दः । हेत्वभावादत्र भ्रमाभावः । एवं सर्वविशिष्टपरमभोक्तव्यसाक्षात्कारे नारशब्दार्थस्वस्वरूपाविर्भावमपि स्वाधीनस्वार्थकर्तृत्वभोक्तृत्वभ्रमनिवृत्तिपूर्वकतद्भोक्तृत्वज्ञापनाय पृथगाह—**अपरोक्षेति** ॥ नियाम्यत्वोक्त्या अत्र व्याप्यत्वधार्यत्वे चाकृष्टे, * अन्तः प्रविष्टः शास्ता, * एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः इति श्रुत्यनुसारात् । एतेन * स स्वराडित्युक्तेऽपि मुक्ते पारतन्त्र्यादेरनपायो दर्शितः । नियाम्यत्वं चिदचित्साधारणम् ; दासत्वं तु चेतनैकनिष्ठम् ; तयोः प्रातिस्विकं प्रयोजनमाह—**मदेकानुभवो मद्दास्यैकप्रिय इति** ॥ ऐश्वर्यकैवल्यपुरुषार्थयोरिव स्वनिष्ठतया स्वतन्त्रतया च स्वात्मानुभवप्रसङ्गोऽपि तदा न संभवतीत्यभिप्रायेण मदेकानुभवशब्दः । स्वाम्यनुभवप्रधाने स्वानुभवे स्वप्राधान्यगन्धनिवृत्त्यर्थं मद्दास्यैकप्रिय इत्युक्तम् । पूर्वोक्तमेवानुभवं परमपुरुषार्थत्वप्रतिबोधाय पूर्ववत् पौष्कल्यादिभिर्विशिनष्टि—**परिपूर्णेति** ॥ तत्प्रयुक्तप्रीतिं तत्परिवाहं च * नित्यकिङ्करो भवानीत्यन्तेन प्रार्थितं प्रयच्छति—**तथाविधेति** ॥ १७ ॥

एवंभूतोऽसि ॥ १८ ॥

ईदृशस्वकैङ्कर्यसाम्राज्ययोग्यतामलभ्यलाभत्वव्यक्त्या संतोषार्थमुत्तरकृत्यविधानार्थं चानुवदति—**एवंभूतोऽसीति** ॥ प्रकृत्यात्मविवेकाद्धार्मिकः, परावरतत्त्वविवेकाद्भागवतः, परावरपुरुषार्थविवेकादनन्यप्रयोजनः, स्वपराधिकारविवेकादनन्यसाधनः, पूर्वोक्तात् * अस्तु ते इत्यनुग्रहविशेषात्प्रमितानुष्ठितभरन्यासः, ततश्च मया स्वीकृतभरः, * नित्यकिङ्करो भवेति दत्तवरश्च त्वं मुक्तप्रायोऽसीत्यर्थः । आख्यातेन * सन्तमेनमित्यवस्था व्यज्यते । यद्वा नित्यकिङ्करो भवेति सत्यसंकल्पेनोक्ते तेन वा स्वेन वा प्रत्याख्यातुमशक्यत्वे निवारकान्तराभावे च तदानीमेव तथाविधात्मानमपश्यतः क्रमात्तत्सिद्धिमाह—**एवमिति** ॥ एवं भवितुमुपक्रान्तोऽसीत्यर्थः ॥ १८ ॥

आध्यत्मिकाधिभौतिकाधिदैविकदुःखविघ्नगन्धरहितस्त्वं द्वयमर्थानुसन्धानेन
सह सदैवं वक्ता यावच्छरीरपातमत्रैव श्रीरङ्गे सुखमास्स्व ॥ १९ ॥

भयावहायां देहेन्द्रियादिविशिष्टदशायां कथं कुत्र च निरपायः कालक्षेप इत्यत्राह—**आध्यात्मिकेति** ॥ अत्रत्योत्कटसुखस्याप्युपलक्षणार्थमिह दुःखोक्तिः । श्लोकत्रयाद्युक्तज्ञानभक्तिशालिनं प्रति प्रातिकूल्याविशेषाद्वा दुःखशब्देन सुखस्यापि संग्रहः । गन्धशब्देन वा तद्विवक्षा । तेन सर्वसाधारणः क्षुदादिर्वाऽभिप्रेतः । दुःखस्य द्वयार्थानुसन्धानं प्रति विघ्नत्वं स्यात्, अतस्तद्राहित्योक्तिः । इह च पूर्णविवेकानामाभिमानिकं दुःखं सुखं च नास्ति । सांस्पर्शिकानां तु प्रारब्धकर्मवशात्संभवतामपि प्रतिदिनं कर्मक्षयमोक्षासक्तिदर्शनप्रीत्या द्वयार्थानुसंधानविघ्नत्वं नातीवास्ति । अतो न प्रत्यक्षादिविरोधः । **त्वम्**—अ[त्रत्य]नन्यज्ञानभक्त्यादिप्रार्थनावान् । उच्चारणं प्राधान्येन स्तोतुमर्थानुसन्धाने सहशब्दः । एवमर्थानुसंधानेनेत्यन्वयः । **एवम्**—* अखिलहेयमित्याद्युक्तविशदप्रकारेणेत्यर्थः । एतच्चात्र कृतकृत्यत्वप्रतिसंधानप्रीत्यर्थम्, अस्य च स्वयंप्रयोजनकैङ्कर्यरूपत्वात् । *यन्मुहूर्तमित्यादिन्यायेन भगवदनुभवप्रीत्यनुवृत्त्यर्थं, संभवद्द्वन्द्वतितिक्षार्थं, निर्भरत्वानुसन्धानरसानुवृत्त्यर्थं, निषिद्धकाम्यादिसङ्गनिवृत्त्यर्थं च सदेत्युक्तिः । इदं तु स्वभावार्थशास्त्रप्राप्ताविरोधेन नेयम्, अन्यथा सर्वप्रमाणविरोधात् । * तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये *प्रारब्धमात्रं भुक्त्वात्र तत्त्ववित्सुखमाप्नुयात् । * प्रारब्धमेव भोक्तव्यं कर्म ब्रह्मविदामपि । * अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः इति दर्शितः प्रक्रान्तकर्मफलभोगोऽपि प्रपन्नस्य यथाभिलाषं प्रपत्त्युत्पत्तिशरीरावधिरित्यभिप्रायेणाह—**यावच्छरीरपात**मिति ॥ आर्तितारतम्यादत्रत्यस्थितितारतम्यम् । **अत्रैव**—अत्यन्तासन्नमत्सेवानुगुणे, नतु मत्कैङ्कर्यविरुद्धदेशेष्वित्यर्थः । अत्रानेकपुराणादिप्रसिद्धश्रीरङ्गोपादानं भागवताभिमतस्वयंव्यक्तादिभगवत्क्षेत्रान्तराणामप्युपलक्षणम् । **सुखमास्स्व**—कृतकृत्यत्वप्रतिसन्धानेन प्रतिदिनं कर्मक्षयदर्शनेन अविलम्बितानायासपरमपुरुषार्थलाभव्यवसायेन विषमधुकल्पवैषयिकरसवैमुख्यहेतुभूतद्वयार्थानुसन्धानसारस्येन च संतुष्टो वर्तस्वेत्यर्थः । स चायमत्रत्यसेवासौकर्यार्थ उपदेशः; सुखी भवेतिवदनुग्रहोक्तिर्वा । एवमर्थानुसंधानद्वयवचनसुखासिकाभिर्मनोवाक्कायानामयोग्यव्यापारनिवृत्तिरपि स्यात् ॥ १९ ॥

शरीरपातसमये तु केवलं मदीययैव दयया अतिप्रबुद्धो मामेवावलोकयन्, अप्रच्युतपूर्वसंस्कारमनोरथः, जीर्णमिव वस्त्रं सुखेनेमां प्रकृतिं स्थूलसूक्ष्मरूपां विसृज्य, तदानीमेव मत्प्रसादलब्धमच्चरणारविन्दयुगलैकान्तिकात्यन्तिकपरभक्तिपरज्ञानपरमभक्तिकृतपरिपूर्णानवरतनित्यविशदतमानन्यप्रयोजनानवधिकातिशयप्रियमदनुभवजनितानवधिकातिशयप्रीतिकारिताशेषावस्थोचिताशेषशेषतैकरतिरूपनित्यकिङ्करो भविष्यसि ॥ २० ॥

भवत्वेवं कृतकृत्यस्योत्तरकृत्यं फलम् । देहपातदशा कीदृशी? परमफलं च कदा? इत्याकाङ्क्षायां प्रारब्धशरीरानुवर्तकप्रतिबन्धनिवृत्तौ दयार्णवस्य दिव्यशक्तेः स्वस्य पूर्वकृतरक्षासंकल्पानुगुणमन्यैरनिवार्यमुत्तरकृत्यमाह—**शरीरपातसमय** इति ॥ *वाङ्मनसीत्यादिश्रुतिसिद्धाया मनःसंपत्तेः पूर्वावस्थायामित्यर्थः । एतेन *निशि नेतिचेदित्याद्युक्तः कालनियमाभावश्च सूचितः, * ततस्तं म्रियमाणं तु इतिवत् । अत्र तुशब्दोऽधिकार्यन्तराद्विशेषमनुग्रहकार्यं द्योतयति; यद्वा काष्ठपाषाणसंनिभतया स्वेन वा परैर्वा तदानीं प्रबोधस्य दुःसंपादत्वम् । एवं तुशब्दद्योतितमेव विशेषं व्यनक्ति—**केवल**मित्यादिना ॥ **केवलं**—पूर्वाभ्यासानपेक्षम्, * यं योगिनः इत्याद्युक्ततादात्विकस्वयत्ननिरपेक्षं च । **मदीययैव**—मत्स्वभावभूतयैव, नान्यदीयया, नापि पूर्वोक्तक्षेत्रवासद्वयार्थानुसंधानजन्यया, नच तादात्विकप्रार्थनासापेक्षयेत्यर्थः । **अतिप्रबुद्धः**—शरीरपातात्पूर्वकाल इव ज्ञानपौष्कल्यवान् । यद्वा न केवलं संकोचाभावमात्रम्, किंतु प्रत्यूषप्रकाशकल्पपूर्वावस्थातोऽति-

शयोऽपि स्यादित्यर्थः । अपरिच्छिन्नस्तु प्रबोधो विशिष्टदेशगत्यनन्तरभावी । अन्तिमदशायामादिभरतादिवदन्यदर्शनं तव न स्यादित्याह—**मामेवावलोकयन्निति** ।। नित्यमनुचिन्तितं मामेव शुभाश्रयविग्रहविशिष्टं विशदमनुसंदधान इत्यर्थः । अविच्छिन्नसाक्षात्कारं कुर्वन्निति वा, तदानीमवलोकनीयं सर्वं भगवदपृथक्सिद्धतयैव भातीति वा अवधारणस्याभिप्रायः । एवं ज्ञानदर्शने प्रोक्ते; अथ वक्ष्यमाणायाः प्राप्तेः पुरुषार्थत्वाय तदिच्छानुवृत्तिमाह—**अप्रच्युतेति** ।। भगवानेव मे परमप्राप्य इति शास्त्रजन्यानुभवसंस्कारस्य कालविप्रकर्षकायविश्लेषक्लेशादिभिः प्रच्युतिर्न भविष्यति; तत एव संस्कारमूलः प्राप्तिमनोरथोऽपि तदानीं भवतस्त्य[ा]ज्यमानेषु देहतदनुबन्धिषु रागाद्वा, किं भविष्यतीति भयाद्वा न प्रच्यवत इति भावः । * अतिप्रबुद्धः इत्यादिभिः परभक्त्यादित्रयं वा, परमात्मनि विश्रमादनन्तरभाविप्रबोधादिकं वा विवक्षितमिति केचित् ।

लब्धनूतनशुभवस्त्रान्तरस्य जीर्णवस्त्र इव अत्यासन्नदिव्यदेहलाभस्य चिरपरिचितेऽपि भोगायतने जिहासोत्पत्तिमनायासहानप्रीतिं च निदर्शयति—**जीर्णमिव वस्त्रमिति** ।। * कृतकृत्याः प्रतीक्षन्ते * नोपजनं स्मरन्निदं शरीरमित्यादिभिरभिप्रेतं लब्धपरित्यागक्लेशाभावम्, यमकिंकरादिभयाभावम्, चिकित्सकशल्यप्रयोगन्यायशङ्कितोत्क्रमणदुःखाभावम्, अत्यासन्नपरमपुरुषार्थानुसन्धानहार्दानुग्रहतादात्विकभगवदनुभवातिवाहिकदर्शनजनितहर्षप्रकर्षं च अभिप्रेत्याह—**सुखेनेति** ।। **इमाम्**—अनाद्यनुवृत्तां भगवत्स्वरूपतिरोधानादिभिरपकारिणीं कारागृहनरकादिवदनुसंहितां दुरत्ययां मदन्यैः त्याजयितुमशक्यां चेति भावः । **प्रकृतिम्**—सततविकारशीलं त्रिगुणद्रव्यम् । उत्क्रान्तिपादे च अर्चिरादिपादे चोक्तं सर्वमभिप्रेत्याह—**स्थूलसूक्ष्मरूपां विसृज्येति** ।। स्थूलप्रकृतित्यागोऽत्रैव; सूक्ष्मप्रकृतित्यागस्तु * त्रिभावभावनातीतो मुक्तये योगिनां नृप । देवयानं परः पन्था योगिनां क्लेशसंक्षयः ।। इत्याद्युक्तदेवपथेन दिव्यदेशगमनदशायामेव भवति । * एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य *स एवं विद्वानस्माच्छरीरभेदादूर्ध्वमुत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामानाप्त्वा अमृतः संभवतीत्यादिषु ब्रह्मप्राप्तिपर्यन्ताभिधानात् तिरोधायकसूक्ष्मप्रकृतिविश्लेषोऽप्यभिप्रेतः । **सुबालोपनिषदि** तु—*अपुनर्भवाय नाड्या कोशं भिनत्ति, कोशं भित्त्वा शीर्षकपालं भिनत्ति, शीर्षकपालं भित्त्वा पृथिवीं भिनत्तीत्यारभ्य * अक्षरं भित्त्वा मृत्युं भिनत्तीत्यन्तेन स्थूलशरीरत्यागपूर्वकतमःपर्यन्तसर्वतत्त्वातिक्रम उक्तः । तदेवं क्रमेण सूक्ष्मप्रकृतिविमोक्षानन्तरं स्वस्यैव प्रसादेन अविलम्बितमनोरथपूर्तिमाह—**तदानीमेवेति** ।। अपेक्षणीयान्तराभावात् न विलम्ब इति भावः । प्रसाद इह तिरोधायकांशपर्यन्तस्य निग्रहरूपकालुष्यस्य निःशेषनिवृत्त्या सूरिष्विव स्वभावत एवावस्थितं सौहार्दम्; तच्चात्र निर्दुःखनित्यनिरतिशयानन्दमनुभवत्वसावितीच्छैव ।। २० ।।

मा ते भूदत्र संशयः ।। २१ ।।

अत्र तावदस्ति क्षुद्रफलेष्वप्युपायगौरवम्; मोक्षे तु * अनेकजन्मसंसिद्धः * क्लेशेन महता सिद्धैः * क्षपयित्वाऽधिकारान् स्वान् शश्वत्कालेन भूयसेत्यादिभिः कृच्छ्रसाध्यतयोक्ते विधिशिवसनकाद्यैर्ध्यातुमत्यन्तदूरे गुरूपायसाध्ये न्यासमात्रनिष्ठस्य मादृशस्य निर्यत्नलब्धिवचनमुपच्छन्दनमिति केषांचिच्छङ्का जायेत, अतस्तान् विस्रम्भयितुं भाष्यकारमपदिश्याह—**मा ते भूदत्र संशय** इति ।। ननूपायलाघवप्राप्यगौरवादिनिमित्तशङ्काविधूननेन महाविश्वासपूर्वकं शरणमुपगतस्य संशयप्रसङ्गाभावादत्र तत्प्रतिषेधो निरर्थकः ? मैवम्; तादात्विकमहाविश्वासेनोपाये निष्पन्नेऽपि तस्य फलाविनाभावेऽपि केषांचित्प्रारब्धकर्मविपाकवैचित्र्यात् संशयोऽपि संभवति; न च तेनोपायवैकल्यम्, फलप्रतिबन्धो वा ।

मतिकालुष्यनिवृत्तिस्तु अत्रत्यपरभक्त्यादिवत् स्वयं पुरुषार्थः; अतः प्रसन्नेन भगवता संशयनिवर्तनमुपपद्यत इति। यद्वा, यावत्फललाभं विमर्शदशायामक्षोभणीयो विश्वासो महाविश्वासः; स च तात्कालिक उपायाङ्गम्; पश्चात्तु मदभिप्रायं मद्वाक्यं च परामृशतां मदनुग्रहादेव संशयो न भवत्येवेति ज्ञापनार्थमिह * मा ते भूदित्यादि * निःसंशयः इत्यन्तमुच्यते इति। **ते**—निश्चितशास्त्रार्थस्य सर्वसुहृदि सर्वशक्तौ च मयि न्यस्तभरस्य च। **अत्र**—मत्प्रयोजनप्रधानायां मन्नित्यकिंकरत्वप्राप्तौ ॥ २१ ॥

*** अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन, * रामो द्विर्नाभिभाषते, * सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते। अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम ॥ * सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज। अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ इति मयैव ह्युक्तम् ॥ २२ ॥**

यद्येतदुपच्छन्दनं तदा मे स्ववचनविरोधः—स्यादित्यभिप्रायेणाह—**अनृतं नोक्तपूर्वं मे** इति ॥ इयमनृतानुक्तिराश्रितविषया, आसुरेषु प्रतारणदर्शनात्। अनुक्तपूर्वमप्यनृतं पश्चात् स्वातन्त्र्यादुच्येतेत्यत्राह—**न च वक्ष्ये कदाचनेति** ॥ इतः पूर्वमिवेति भावः। इदमपि त्वद्वाक्यतया पूर्ववदाशङ्कनीयमित्यत्र * सत्यवादी च राघवः इति प्रसिद्धं लोकोक्तिच्छायया स्वयमेवाह—**रामो द्विर्नाभिभाषत** इति ॥ स्वोक्तविरुद्धं नाभिभाषत इत्यर्थः। मम सकृदुक्त्यैवार्थिनामपेक्षितार्थः सिध्येदिति वा तात्पर्यम्। एवं सामान्यतः प्रत्यायितस्य प्रकृतपर्यवसानाय रावणानुजपरिग्रहे पार्थोपदेशपर्यवसाने च विशेषत उक्तं श्लोकद्वयमाह—**सकृदेवेति, सर्वधर्मानिति च** ॥ वेदवैदिकवाक्यमात्रातिशायिनोरनयोः शरण्यवाक्ययोरर्थं तदधिकारयोरभिधास्यामः। इदं मोक्षप्रदानोत्सुकेन मयैवोक्तम्; न तु मदादेशभूतदुरधिगमार्थवेदमुखेन वा संभवद्भ्रमादिदोषपुरुषान्तरमुखेन वेत्याह—**मयैव ह्युक्तमिति** ॥ **हिः** प्रसिद्धौ, हेतौ वा ॥ २२ ॥

अतस्त्वं तव तत्त्वतो मज्ज्ञानदर्शनप्राप्तिषु निस्संशयः सुखमास्स्व ॥ २३ ॥

अन्त्यकाले स्मृतिर्या तु तव कैङ्कर्यकारिता। तामेनां भगवन्नद्य क्रियमाणां कुरुष्व मे ॥ २४ ॥

॥ इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते गद्यत्रये शरणागतिगद्याख्यं पृथुगद्यम् ॥

उक्तमेव स्थिरीकरणार्थं संतोषातिशयार्थं च निगमयति—**अत** इति ॥ **अतः**—सत्यवादिना सत्यव्रतेन मयोक्तत्य वाक्यस्य विश्वसनीयतमत्वात्। **त्वम्** प्रामाणिकः। **तव**—* ये प्रपन्ना महात्मानस्ते मे नयनसंपदः इति मत्प्रशंसनीयस्य मत्स्वीकृतभरस्य च। **तत्त्वतः**—संशयविपर्ययराहित्येन। **मज्ज्ञानदर्शनप्राप्तिषु,** यथायोगमत्र परत्र चापेक्षितास्विति शेषः। * निःसंशयेषु सर्वेषु नित्यं वसति वै हरिः। ससंशयान् हेतुबलान्नाध्यावसति माधवः ॥ इत्यादिप्रमाणसूचनायाह—**निःसंशय** इति ॥ सिद्धस्यैव ज्ञानस्य अनुवृत्तौ संशय इह निवार्यते। अनेनैव निर्भरत्वादिकमप्याकृष्यते। **सुखमास्स्व** * आध्यात्मिकेत्यादिना पूर्वं मयोक्तमेव तवोचितमिति भावः। * यावच्छरीरपातमिति पूर्वोक्तस्यानुक्तेरयमभिप्रायः—मत्प्राप्तेः प्रारब्धकर्मप्रतिनियतायुरवसाननिर्बन्धो नास्ति; यावदत्रत्यमदनुभवापेक्षा तावदत्र सुखमास्स्व; परिपूर्णानुभवालाभादिह सुखासिकायामप्युद्वेगे सति आयुःशेषशृङ्खलामप्यपोह्य आत्यन्तिकमत्कैङ्कर्याय मत्पदं गमिष्यसि—इति। एतेनानादिकालमाज्ञातिलङ्घनमूलभगवदप्रसादेन संसरतो मे भगवत्कृपामूलसदाचार्याङ्गीकारेण द्वयोच्चारणानूच्चारणपूर्वकस्वरक्षाभरन्यासे सिद्धे, प्रसादनेष्वस्मादभ्यधिकस्याभावात् स्वीकृतभरः श्रियःपतिर्नारायणः काल-

त्रयवर्तिनः सर्वानप्रसादहेतून् यथार्हं क्षान्त्वा, स्वयमेव स्वार्थमेव मां स्वज्ञानदर्शनप्राप्त्यादिप्रदानेन रक्षेदिति विश्वस्तो निर्भरो निर्भयः संतुष्टो भवे[दि]ति निगमितं भवति ॥ २३ ॥ २४ ॥

इति शारणागतिगद्यं यतीशरङ्गेशसंलपनरूपम् । व्यवृणुत देशिकदृष्ट्या विमृश्य निश्चित्य वेङ्कटेशकविः ॥

वितमसि निगमान्ते बिभ्रता देशिकत्वं कृतिभिरनुमतेन क्षेमबुद्ध्या मयैवम् ।
यतिपतिपृथुगद्यव्याक्रियायां यथावत्कथितमकथितं च क्षम्यतां नः सयूथ्यैः ॥

॥ इति रहस्यरक्षायां पृथुगद्याधिकारः प्रथमः ॥

॥ श्रीरङ्गगद्यम् ॥

चिदचित्परतत्त्वानां तत्त्वयाथात्म्यवेदिने । रामानुजाय मुनये नमो मम गरीयसे ॥

स्वाधीनत्रिविधचेतनाचेतनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदम्, क्लेशकर्माद्यशेषदोषासंस्पृष्टम्, स्वाभाविकानवधिकातिशयज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजःसौशील्यवात्सल्यमार्दवार्जवसौहार्दसाम्यकारुण्यमाधुर्यगाम्भीर्यौदार्यचातुर्यस्थैर्यधैर्यशौर्यपराक्रमसत्यकामसत्यसङ्कल्पकृतित्वकृतज्ञताद्यसंख्येयकल्याणगुणगणौघमहार्णवम्, परब्रह्मभूतम्, पुरुषोत्तमम्, श्रीरङ्गशायिनम्, अस्मत्स्वामिनम्, प्रबुद्धनित्यनियाम्यनित्यदास्यैकरसात्मस्वभावोऽहं तदेकानुभवस्तदेकप्रियः परिपूर्णं भगवन्तं विशदतमानुभवेन निरन्तरमनुभूय, तदनुभवजनितानवधिकातिशयप्रीतिकारिताशेषावस्थोचिताशेषशेषतैकरतिरूपनित्यकिङ्करो भवानि ॥ १ ॥

॥ रहस्यरक्षायां मितगद्याधिकारः ॥

श्रीमल्लक्ष्मणमुनिना शिष्यहितैकाग्रचेतसा कथितम् ।
मितगद्यम[मृ]मितसारं व्यक्तं व्याख्याति वेङ्कटेशकविः ॥

अत्र द्वयार्थानुसंधानरसिकेन भगवता भाष्यकारेण बृहद्गद्ये व्याख्यातमपि द्वयम्, बहुधा श्रोतव्यमिति मन्यमानेभ्यः शिष्येभ्यः पुनरप्याकिंचन्यादिप्रपञ्चनपूर्वकस्वानुष्ठानप्रकाशनप्रक्रिययैव संक्षेपेण व्याक्रियते । तथा हि—अत्रादिमं वाक्यमुत्तरखण्डस्य विवरणम्; द्वितीयं पूर्वखण्डस्य । तेनैवाधिकारविशेषः कार्पण्यरूपमङ्गं च प्रदर्शितम् । तृतीयं तु महाविश्वासाद्यङ्गान्तरज्ञापकम् । अनन्तरं श्लोकद्वयानुपठनेन पूर्वोक्त एवार्थः प्रमाणतः प्रतिष्ठाप्यते । ततः परेण वाक्येन पूर्णप्रपत्त्यकुशले जनेऽपि तत्पूरणानुगुणप्रपत्तिवाक्योच्चारणवैभवं ख्याप्यते । तत्सिद्ध्यर्थं पश्चाच्चतुर्दशभिः संबुद्धिभिर्नारायणशब्दोक्ताः शरण्याकारविशेषाः प्रकाश्यन्ते । * नमोऽस्तु ते इत्यनेन तु प्रकृतोपाये प्राधानभूतो भरन्यासांशः, फलप्रार्थनं वा निगद्यत इति विभागः ॥

(स्वाधीनेत्यादि ॥) इह च प्रथमं सविभूतिकस्य भगवतः परमप्राप्यत्वादिसिद्ध्यर्थं चतुर्थ्यन्तपदप्रदर्शितं सर्वेश्वरत्वादिकमाह—**स्वाधीनेति** ॥ स्वशब्देन मुक्तप्राप्यस्य कैङ्कर्योद्देश्यस्य सर्वेश्वरस्य श्रुत्यादिप्रसिद्धं निरतिशयानन्दत्वादिकं